

Ім'я користувача:
К-ра історії ст. світу

ID перевірки:
1016000088

Дата перевірки:
13.12.2023 09:18:17 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library + DB

Дата звіту:
13.12.2023 09:22:16 EET

ID користувача:
34049

Назва документа: Ташук (1)

Кількість сторінок: 90 Кількість слів: 22438 Кількість символів: 168073 Розмір файлу: 190.69 KB ID файлу: 1015683634

2.2% Схожість

Найбільша схожість: 2.2% з Інтернет-джерелом (<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/116/1/%d0%9a%d0%9b>).

2.2% Джерела з Інтернету 1 Сторінка 92

Не знайдено джерел з Бібліотеки

0.78% Цитат

Цитати 15 Сторінка 93

Не знайдено жодних посилань

9.42% Вилучень

Деякі джерела вилучено автоматично (фільтри вилучення: кількість знайдених слів є меншою за 15 слів та 2%)

7.9% Вилучення з Інтернету 219 Сторінка 94

1.95% Вилученого тексту з Бібліотеки 471 Сторінка 96

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи 2

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра всевітньої історії

ПОСЕЛЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ТА РУХОМИЙ МАТЕРІАЛ
ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка VI курсу, 621 групи

Тащук Марія-Богдана Сергіївна

Керівник:

кандидат історичних наук, асистент,

Ільків Микола Володимирович

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О. І.*

Чернівці – 2023

Анотація

Дипломна робота присвячена вивченню Голіградської археологічної культури, яка є важливим аспектом розуміння давніх цивілізацій та їхньої матеріальної культури. У Розділі 1. «Стационарні археологічні пам'ятки Голіградської культури» розглядаються поселення, городища, могильники та поховальні комплекси, а також виявлені скарби, що є важливими джерелами для реконструкції соціального та економічного життя того часу. Розділ 2. «Основні вироби з кераміки, каменю та рогу» детально розглядає комплекси керамічного посуду та різновиди виробів з каменю та кістки, надаючи уявлення про їхню функціональність та стилістику. Розділ 3. «Вироби з металу» включає аналіз знарядь праці, предметів зброярського мистецтва та прикрас, розкриваючи технічні та художні аспекти виробів. У висновках висвітлюються ключові результати дослідження, а також можливі напрямки подальших досліджень. Робота опирається на ґрунтовний список джерел та літератури, а також доповнена додатками, які репрезентують та вияскравлюють матеріали дослідження.

Ключові слова: голіградська культура, Гальштат, поселення, городища, скарби, керамічний комплекс.

Abstract

The thesis is devoted to the study of Holigrad archaeological culture, which is an important aspect of understanding ancient civilizations and their material culture. In Section 1. «Stationary archaeological monuments of the Holigrad culture» settlements, hillforts, burial grounds and burial complexes are considered, as well as discovered treasures, which are important sources for the reconstruction of the social and economic life of that time. Chapter 2, «Major Pottery, Stone, and Hornware» examines ceramic ware assemblages and varieties of stoneware and bone in detail, providing insight into their functionality and style. Chapter 3. «Metalwork» includes an analysis of tools, items of armorial art, and jewelry, revealing the technical and artistic aspects of the products. The conclusions

highlight the key results of the study, as well as possible directions for further research. The work is based on a thorough list of sources and literature, as well as supplemented by appendices that represent and clarify the research materials.

Key words: Holigrad culture, Hallstatt, settlements, hillforts, treasures, ceramic complex.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис)

_____ Тащук М-Б. С.

ЗМІСТ

Анотація.....	2
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. СТАЦІОНАРНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	14
1.1. Поселення та городища голіградської культури.....	14
1.2. Могильники та поховальні комплекси.....	32
1.3. Скарби.....	36
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ВИРОБИ З КЕРАМІКИ, КАМЕНЮ ТА РОГУ.....	47
2.1. Комплекси керамічного посуду.....	47
2.2. Різновиди виробів з каменю та кістки.....	55
РОЗДІЛ 3. ВИРОБИ З МЕТАЛУ.....	60
3.1. Знаряддя праці.....	60
3.2. Предмети озброєння.....	73
3.3. Прикраси.....	79
ВИСНОВКИ.....	87
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	91
ДОДАТКИ.....	101

ВСТУП

Актуальність. Розвиток XXI століття відзначився глибинними трансформаційними процесами розвитку світової спільноти. Українська держава, як частина європейського культурно-історичного простору намагається інтегруватися та поглибити історичні, економічні, культурні, в тому числі і археологічні зв'язки. Підкреслити тяглість процесів формування спільного минулого та спільної історичної пам'яті, за рахунок єдності історико-археологічних культур що побутували на теренах України та знайшли своє відображення в інших європейських державах, створивши майбутній фундамент національних державно-політичних утворень.

Це стимулює не лише органи влади на різних рівнях, а й особливо науковців до пошуку нових підходів у вивченні стану держави та її регіонів. В сучасний момент Україна активно інтегрується в європейський культурний простір, тому важливим стратегічним завданням є повноцінне та всебічне виявлення та вивчення культурної спадщини з метою збереження та використання її з урахуванням комплексного підходу. Захист вітчизняної культурної спадщини визнається одним із пріоритетів Стратегії національної безпеки України. В умовах сучасного розвитку українського суспільства стає надзвичайно актуальною проблема збереження культурної спадщини та історичної пам'яті. Значною складовою вітчизняного культурного надбання є археологічна спадщина, яка представлена величезним комплексом різночасових пам'яток на теренах всієї України.

У силу історичних, географічних, суспільно-політичних обставин Карпато-Дунаський регіон тривалий час був прикордонною, транзитною зоною стику різних цивілізацій. Відповідно нашарування археологічних культур досить значні, а розмаїття їх історичної спадщини представлено курганами, могильниками, городищами, поселеннями, давніми стоянками та іншими об'єктами. Особливе місце в регіоні посідає Голіградська археологічна культура, що тривалий час визначала історичний та

культурний простір регіону. Охорона, дослідження та наукове вивчення археологічної спадщини Голіградської археологічної культури є стратегічним завданням держави, яке завжди вимагає її підвищеної уваги. Необхідність збереження та вивчення археологічної спадщини України офіційно не ставиться під сумнів. Саме тому розширення знань про історико-археологічне минуле нашої держави, в контексті її традиційних зв'язків з європейським культурним простором є досить актуальним та викликає суспільний та науковий інтерес.

Метою роботи є дослідження особливостей розвитку та основних археологічних комплексів голіградської археологічної культури на теренах України.

Відповідно мети дослідження нами поставлено наступні **завдання**:

- подати характеристику стаціонарних археологічних пам'яток голіградської культури: поселення, городища, поховальні комплекси;
- розглянути комплекси керамічного посуду;
- виділити різновиди виробів з каменю та кістки носіїв голіградської культури;
- проаналізувати знаряддя праці;
- виділити категорії та типи предметів озброєння представників голіградської культури;
- з'ясувати асортимент прикрас, характерних для голіградської культури.

Об'єкт дослідження – населення фінальної стадії епохи бронзи – початку доби раннього заліза між Карпатами та басейном р. Дністер.

Предметом дослідження є стаціонарні та мобільні старожитності голіградської археологічної культури.

Географічні межі дослідження охоплюють прикарпатський та подністровський регіони сучасної України та визначаються ареалом поширення археологічних пам'яток голіградської культури. Такий вибір зумовлений проміжним положенням окресленої території між Східною та

Центральною Європою, північнопричорноморським та карпато-дунайським регіонами, що стимулювало різного роду контакти та зв'язки давнього населення. На теренах регіону стикалися різні археологічні культури і, слід думати, етнічні спільноти, кожна з яких залишила свій відбиток в місцевих старожитностях.

Хронологічні межі дослідження – XII-VII ст. до н. е. Вони визначаються часом існування на окреслених теренах пам'яток голіградської культури. Хронологічні рамки дослідження обумовлені тематичною спрямованістю й охоплюють період кінця епохи бронзи – початок раннього залізного віку на території вказаного регіону.

Методологічну основу роботи становлять принципи комплексності, системності та цілісності, які дозволили проаналізувати різні аспекти голіградської археологічної культури.

Використання системи методів у дослідженні виходить із ідей діалектики про нерозривну єдність аналізу і синтезу, поєднання історичного та логічного способів дослідження, серед яких можна виділити такі загальнонаукові та спеціальні методи: аналіз, синтез, конкретизація, узагальнення – для організації процедури дослідницького мислення; конкретно-історичний метод; критичний метод, який дозволив реалізувати критичний погляд на окремі сторони дослідження голіградської культури; біографічний метод, який дав змогу простежити трансформацію поглядів археологів та краєзнавців на проблематику вивчення та дослідження голіградської культури.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у спробі комплексно розглянути особливості поширення стаціонарних археологічних комплексів голіградської культури на теренах України. Ґрунтовному дослідженні та комплексному аналізу основних виробів з кераміки та металу представниками голіградської культури. У визначенні основних підходів та детальному розгляді історіографії з проблематики.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання матеріалів при вивченні курсів з «Археології», «Давньої історії України». Також матеріали можна використати при написанні статей, наукових робіт, рефератів, лекційних матеріалів. Зібрані й проаналізовані у роботі матеріали можуть становити основу для проведення краєзнавчої роботи серед учнівської молоді та студентів. Отримані відомості будуть корисними для створення музейних експозицій, а також проведення робіт з охорони культурно-історичної й, зокрема, археологічної спадщини, які є на сьогодні надзвичайно актуальними.

Огляд історіографії та джерельна база дослідження. Історію досліджень та історіографію проблеми варто поділити на такі періоди: 1) початок досліджень і література другої половини XIX – першої третини XX ст.; 2) дослідження і наукові праці радянського періоду; 3) сучасний етап вивчення та історіографія доби незалежності.

Розкопки археологічних об'єктів, які на сучасний момент визначені як культури Гава і Голігради на західних територіях України, були розпочаті Р. Кнітлем у 1909 році у селі Касперівці Заліщицького повіту [82]. Вченими Наукового Товариства ім. Шевченка відведено провідну роль у виявленні та дослідженні об'єктів цих культур. Хоча матеріали з епонімної пам'ятки цих культур, а саме поселення в с. Голігради (розташованому урочищі Вигошів неподалік Заліщик на Тернопільщині), надходили до Музею НТШ з 1925 року [17, с. 206], перші артефакти з Голіграду, такі як уламки посуду, п'ять ножів на крем'яних пластинах та крем'яний серп, були передані до музею ще до Першої Світової війни [22].

З 1950-х до середини 1970-х років загальноприйнятою була назва «голіградська група» для розглядуваних об'єктів. А. Мелюкова вирізняла дві категорії об'єктів у Середньому Придністров'ї, визначаючи течію Збруча межею між ними. Вона об'єднала обидві ці групи, а саме голіградську на заході та невдовзі названу непоротівську групу на сході (Оселівка, Кельменці, Яруга, Мервинці, Лука-Врублівецька та ін.), у «західноподільську групу

об'єктів» на північно-західній частині Середнього Придністров'я [78]. У 1955 році під час розкопок в Магалі, де значна площа була відкрита Г. Смірноюю, з'явилася думка про те, що оскільки у матеріальній культурі нижніх (Ноа) та верхніх (Гава і голіградська) шарів Магалі є спільні риси, можна розглядати культуру цього давнього горизонту як ранній етап культури фракійського гальштату. Г. Смірнова вбачала в цьому особливе значення і відзначала, що «...оскільки пам'ятки з матеріалами «передголіградської» культури на території західних областей України до цих пір залишаються невідомими, то розкопки селища в Магалі стають особливо важливими» [96, с. 59].

Висновки Г. Смірної щодо автохтонного походження групи Голігради (які вона згодом відмовилася від) можливо були вплинуті статтею Т. Сулімирського, де колишній професор Львівського університету захищав тезу про місцеве походження групи пам'яток Голігради, пов'язуючи її з підгрунтям пізнього трипілля [86, с. 44]. У своїй важливій роботі він також використовував терміни «голіградський тип» і «голіградська група» [87, с. 40-66].

У 1972 році Е. Балагурі запропонував об'єднати всі ранньогальштатські пам'ятки басейну Верхньої Тиси і Українського Прикарпаття в «гавсько-голіградський культурний комплекс району Північно-Східних Карпат» [1, с. 52]. Того ж року на конференції в Ужгороді Г. Смірнова висунула схоже визначення: «гавсько-голіградське коло пам'яток», включаючи об'єкти Північно-Східної Словаччини (Сомоторська Гора), території потиських районів північно-східної Угорщини (Гава) та суміжних північно-західних областей Трансільванії [94]. Проте, як і в попередніх роботах, які вони використовували, вони паралельно вживали інші терміни, такі як «культура Гава-Голігради» або «гаво-голіградська спільність», що створило багатоманітність та непорозуміння у найменуваннях цієї культури, яка існує й донині.

У той період Л. Крушельницька, згоджуючись з генетичною спорідненістю голіградських пам'яток із верхньотиськими, пропонувала

розглядати пам'ятки типу Голіград як частину окремої культури, що існує серед культур типу Гава-Голігради [56, с. 25]. У 1985 році, знову не використовуючи приставку «Гава» для голіградських пам'яток, вона вводить термін «голіградська група культури фракійського гальштату» [63, с. 300], визначаючи культурну «рівновіддаленість» сучасних пам'яток Північно-Східного Прикарпаття та Придністровського Поділля відносно до епонімних пам'яток, таких як Речь, Медіаш, Лепуш, Гава, Сомоторська Гора та інші. Однак, у своєму авторефераті докторської дисертації (1991) та у заключній праці «Пам'ятки гальштатського періоду...» Л. Крушельницька вже чітко використовує термін «культура Гава-Голігради» [61, с. 56-122].

Важливим досягненням Значного внеску у дослідження пам'яток голіградської культури здійснив І. Свешнікова. Ним було виділення ним голіградської групи пам'яток культури фракійського гальштату на Поділлі, Буковині, Прикарпатті та виявлення у Західній Волині об'єктів мілоградської культури [85-87].

У 1970-х роках Л. Крушельницька розширила свої дослідження на Українські Карпати, які раніше залишалися практично невивченими археологами. Перша розвідувальна експедиція в 1970 році вздовж річки Стрий принесла обнадійливі результати: Л. Крушельницька відкрила могильник голіградської культури поблизу села Сопіт у Сколівському районі. Цей могильник, розкопаний повністю у 1972 році, залишається найбільшим у західних областях України. На могильнику в Сопоті було виявлено 80 поодиноких, парних і групових поховань з тілоспаленнями в урнах, що належать періоду від XI до IX століть до н. е. [63, с. 71]. У сусідньому селі Урич, Л. Крушельницька вже на початку 1970-х років виявила наскельні рисунки, такі як солярні знаки і петрогліфи, які прикрашають велетенські пісковикові скелі. Дослідження підтвердили твердження Л. Крушельницької щодо ймовірності створення урицьких наскельних зображень у період гальштатської культури. У 1972 році в Сколівських Бескидах Л. Крушельницька провела розкопки на одному з

найбільш висунутих на південь поселень черепинсько-лагодівської групи поблизу села Крушельниця, де вона виявила дві напівземлянки та господарські ями.

Вагоме місце у вивченні археологічних культур епохи бронзи – раннього заліза займають металеві вироби. У результаті тривалої та плідної праці науковців вдалося зібрати і систематизувати, розробити типологію та періодизацію виробів із металу. Матеріали з теренів Верхнього Придністров'я зібрані в середині минулого століття К. Журовським. У ґрунтовних узагальнюючих працях описано та проаналізовано величезну кількість археологічних знахідок давніх бронз, зокрема кельтів, із території сучасних сусідніх держав [25-27], що дає змогу надійно датувати нововиявлені артефакти, з'ясувати місце знахідки. Саме тому бронзові вироби нерідко виступають своєрідними хронологічними реперами для датування певних пам'яток або й культури загалом.

Одним із найчисельніших видів металевих виробів виступають бронзові сокири-кельти, чим обумовлена необхідність їх всебічного дослідження та введення у науковий обіг раніше не відомих знахідок

Слабкодослідженим регіоном у плані вивчення палеометалевих виробів залишається межиріччя Верхнього Сирету, Прута і Середнього Дністра. Складається враження про бідноту регіону на металеві вироби. Проте, це не відповідає дійсності. Сьогодні ми володіємо інформацією про понад півсотні екземплярів тільки сокир-кельтів. Доступними виявилися дані про 38 предметів. Практично втраченими залишаються речі з кількох скарбів та деякі випадкові знахідки.

Вагомими досягненнями на сучасному етапі дослідження є наукові відкриття, зокрема М. Ільківа, в рамках робіт «Маловідомий комплекс знахідок бронзових виробів з околиць Глиниці на Буковині» [37], «Нові археологічні знахідки епохи бронзи на Буковині» [38], «Знахідки кельтів у межиріччі верхнього Сирету та середнього Дністра» [39], а також «Скарби бронзових виробів як складові поселенських структур гальштатського

періоду Північної Буковини». [44] та інші. Дослідник акцентує увагу на металевих виробах з поселень, поховань представників голіградської культури. Аналізує техніки та технології обробки та виплавки металу. Також аналізуються особливості знайдених голіградських скарбів, їх склад, інтерпритації призначення та інші аспекти. Також серед сучасних дослідників доби незалежності варто виділити праці – М. Бандрівського та Р. Сулика «Городища гальштатської епохи неподалік від сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті» [13], «Городниця: археологічний огляд» [8], та «Поселенські структури голіградської культури та ключові критерії їх виділення в рамках дослідження протоурбанізаційних процесів у верхньому Придністров'ї та північно-східних Карпатах в останній чверті II тисячоліття до н.е.» [5]. Останнє дослідження є вкрай ґрунтовним та важливим, оскільки автор розробляє систему класифікації голіградських поселень та городищ, систематизує, вичленовує критерії їх будівництва та багат о інших аспектів.

Загалом проблематиці нашого дослідження присвячений значний науковий інтерес, проте на сьогодні відсутнє комплексне дослідження, де б розкривалися всі аспекти голіградської археологічної культури.

Аналіз джерельної бази. Дослідження голіградської археологічної культури базуються на різних джерелах і методах археологічних та наукових досліджень. Джерельна база для реконструкції цієї культури включає такі джерела: 1. Матеріали археологічних розкопок: на поселеннях, могильниках, городищах, де виявлені артефакти, поховання, будівлі, що дозволяють збирати інформацію про матеріальну культуру та спосіб життя цієї епохи. 2. Артефакти: предмети, знайдені під час археологічних розкопок, такі як зброя, посуд, прикраси, знаряддя праці, які дають уявлення про технології виготовлення, стилістику, рівень розвитку ремесел тощо. 3. Дані польових і лабораторних природничих аналізів: археологічні експертизи, хімічний аналіз матеріалів, радіокарбонове датування, дослідження дендрохронології, фізичні та геологічні

дослідження, що допомагають у встановленні віку знахідок, походження матеріалів, технологій виготовлення та інше. Деякі інформації про територію, з якою пов'язані археологічні знахідки, можуть бути відображені в історичних архівах або матеріалах. Дослідження голіградської археологічної культури ґрунтуються на комплексному аналізі цих джерел, які допомагають археологам та науковцям у розумінні та реконструкції життя та культури цього історичного періоду.

Структура роботи корелюється з метою і завданнями дослідження. Дипломний проект складається із вступу, трьох розділів з підрозділами, висновків, списку джерел та літератури (103 позиції). Загальний обсяг дослідження становить 108 аркуші, з них основного тексту – 90 аркушів.

РОЗДІЛ 1. СТАЦІОНАРНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ГОЛІГРАДСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1.1. Поселення та городища голіградської культури

Археологічні пам'ятки є цінними свідченнями про минулі цивілізації та культури, які сформували сучасний світ. У цьому контексті станціонарні археологічні пам'ятки голіградської культури займають особливе місце. Голіградська культура, що існувала на території сучасної Європи в епоху бронзи, залишила значні сліди своєї присутності у вигляді руїн, поселень, артефактів та інших археологічних решток. Дослідження станціонарних археологічних пам'яток голіградської культури вкрай важливе з точки зору розуміння та відтворення минулого. Вони допомагають археологам, історикам та антропологам збирати інформацію про соціальну структуру, релігійні вірування, економічні системи, розвиток технологій та інші аспекти життя голіградського населення.

Станціонарні археологічні пам'ятки також є джерелом важливих відомостей про взаємодію голіградської культури з іншими сусідніми цивілізаціями. Це дозволяє реконструювати торгові контакти, культурний обмін та політичні відносини того періоду. Крім того, дослідження станціонарних археологічних пам'яток голіградської культури мають практичне значення. Вони сприяють розробленню стратегій збереження та охорони культурної спадщини, а також розумінню наслідків людської діяльності на довкілля.

Для початку спробуємо коротко охарактеризувати загальні історичні особливості формування та поширення голіградської археологічної культури. Власне розуміння утворення та поширення цієї археологічної спільноти дасть

нам розуміння для подальшого детального аналізу культурно-матеріальних особливостей розвитку спільноти.

Голіградська археологічна культура – археологічна культура кінця бронзового – початку залізного віку (гальштатський період). Назва походить від епоніма могильника Гава в Угорщині та поселення Голігради (за місцем розкопок Т. Сулимирського біля с. Голігради Тернопільської області.) [24]. Власне у західній частині Чернівецької, а також у Тернопільській та Івано-Франківській областях голіградська культура приходить на зміну культури ноа. З часу закінчення Другої світової війни експедиції Інституту археології АН СРСР, Державного Ермітажу та місцевих музеїв, особливо Львівського та Чернівецького, безперервно поповнюють відомості про цю культуру. Розмежування між голіградською групою пам'яток і чорноліською культурою недокінця з'ясована: вона проходила приблизно за течією Збруча. В основному пам'ятники цієї групи належать IX - VIII ст. до н. е. і належать до часу білогрудівської та чорноліської культур. Найбільше поселень відкрито у західній частині Чернівецької області.

Проте й досі лишається об'єктом дискусії походження культури. Деякі дослідники (Г. І. Смірнова, М. Русу, К. Горедт, Й. Паулік) визнають культуру Отомань як «пракультуру» Гава [2, с. 135] і відкидають прямий внесок культури Станово (Сучью де Сус) у цей процес. Інші вчені (С. Фолтіні, Т. Кеменцеї, А. Можоліч) схильні вважати, що **місцеве населення пізнього періоду культур Піліні, Отомань і групи Беркес-Демечер культури Станово** було основними носіями культури Гава. Крім того, вони відзначають вплив культур курганних поховань (пізня фаза) та полів урнових поховань, який відобразився в усвідомленні окремих елементів матеріальної культури [8, с. 34].

Е. А. Балагурі, засновуючись на аналізі нових матеріалів, прийшов до висновку, що ряд елементів культури Станово еволюціонував в елементи культури Гава на наступному етапі розвитку. Це виявилось у подальшому

використанні певних форм посуду, методів орнаментації та обрядів поховань. Такий підхід дав підставу вважати, що культура Гава виникла внаслідок синкретичних процесів між місцевими культурними елементами та елементами інших культур (Піліні, Отомань фаза III, Станово), що були характерні для Тисо-Дунайського басейну [7, с. 507].

Перші археологічні дослідження городищ культури Гава-Голігради відносяться до 1877 року, коли С. Пшибишевський і Й. Коперніцький провели розкопки на городищі поблизу с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області [58, с. 98]. Ця група пам'яток була виділена в окрему культуру І. Свешниковим у 1964 та названа голіградською на основі розкопок першого поселення, проведених Т. Сулімірським у 1931 поблизу с. Голігради (нині Тернопільська область) [71, с. 43]. Враховуючи найбільшу подібність пам'яток Верхнього Подністров'я та Попруття з групою пам'яток Гава, поширених у північно-східній частині Карпат. котловини у басейні Верхньої Тиси, Г. Смирнова запропонувала термін Голіградська культура, який визначає велику культурно-історичну спільність північних фракційців [74, с. 77].

Відомі близько 300 пам'яток (поселення, городища, скарби, могилиники, окремі знахідки) XI – середини VII ст. до н. е. Основне заняття населення – землеробство, скотарство, гончарство, металургія бронзи, видобуток солі, торгівля. Найчисленнішими пам'ятками є поселення. Городища Гава-голіградської культури мають велику площу, розміщені на узвишсях над долинами річок, обнесені земляними валами та ровами. Житла напівземлянкові й наземні з кам'яно-глиняними печами. Поруч розташовувались господарчі ями для зберігання продуктів.

Перейдемо більш детально до аналізу та вивчення поселень та городищ голіградської культури.

Сприяючим фактором у цих процесах стала поява на Верхньому Придністров'ї, зокрема в Покутсько-Буковинських Карпатах, виразної та унікальної голіградської культури, яка в подальшому виявила себе у вигляді

характерних голіградських городищ. Ці останні, поряд із іншими поселеними структурами, що включали обширні та тривалі поселення, резиденції місцевої верхньої еліти, різноманітні виробничі центри, релігійно-культурні об'єкти тощо, формували характерні риси Голіграду, надаючи йому унікальність та впізнаваність у сфері матеріальної культури.

На території поширення голіградської культури налічується понад 70 пам'яток, що в науковій літературі відомі як поселення. Під цим терміном розуміються сліди перебування різних (великих або малих) груп людей на певному місці, будь то короткочасове або тривале. Спрямованість діяльності цих спільнот, включаючи спеціалізацію, відзначалася не лише розмірами, кількістю та характером споруд, що будувалися на їхній території, але й на всією інфраструктурою навколо поселення. Це включало пасовища для худоби, спеціалізовані виробничі центри, які через свою шкідливість змушені були виноситися за межі поселень, а також розгалужену систему водних і сухопутних шляхів [5, с. 73].

Зауважте, що більша частина голіградських поселень у ранньому періоді розвитку культури зосереджена головним чином на Покутті, прилеглих районах підгірської частини Буковини і в Покутсько-Буковинських Карпатах. Ці місця визначаються як точки виходу одного з ключових транскарпатських шляхів, який пролягав через Яблонецький перевал (913 м над рівнем моря). З найраніших поселень, що датуються другою половиною V тис. до н. е., лише кілька було систематично розкопано (Магала Ша; Космач). З іншого боку, поселення пізнього періоду голіградської культури, розташовані на території, що приблизно в 5 разів перевищує попередню, було об'єктами обширних розкопок (Новосілка-Костюкова, Голігради, Блищанка, Більче-Золоте, Іване-Золоте, Городок, Дуплиська, Касперівці, Угриньківці (кол. Харгонівці), Колодрібка, Бовшів, Заліски, Крилос, Городниця, Магала, Лисичники, Чортовець (кол. Назаренкове), Підгородці та ін.). Деякі поселення в передгір'ї знаходяться на мисоподібних відрогах першої та другої надзаплавних терас, а менші з них – на краях балок та місцях впадіння

одного або кількох потоків у річку. У гірських районах усі відомі на сьогодні поселення голіградської культури, включаючи виробничі центри, зосереджені вздовж берегів річок та потоків, розташовані на піднятих над рівнем заплави крутих уступах, які переважно спрямовані на південно-східну та південну сторону горизонту. З іншого боку, з північної сторони всі ці місця поселень «приховані» високими грядками хребтів або водороздільними лініями.

Для поселень, віддалених від ріки, необхідною умовою було наявність в одному з найближчих ярів джерела або заболоченої місцини, яку можна було розчистити для влаштування водозбірні. Щодо голіградських поселень, розташованих вздовж берегів річок та їхніх приток, характерною особливістю (особливо для пізнього періоду культури) є розташування у вигляді смуги шириною 30-70 м і довжиною в середньому до 300-400 м на одній з вигідних для заселення надзаплавних терас, що відверті до сходу, півдня, рідше – до заходу. Незважаючи на те, що іноді трапляються поселення, які повторюють конфігурацію місцевого рельєфу, найчастіше це стосується мисів. Наприклад, відкрите поселення в Чортівці (кол. Назаренкове, ур. Гостилів) розташоване на південному схилі розлогого пагорба над колишнім руслом річки [33, с. 93]. Одне з найбільших голіградських поселень, відкрите Ю. Малєєвим на стрімких берегах Дністра у м. Залішки, розкинулося на площі приблизно 25 га і було об'єктом систематичних розкопок з 1969 по 1972 рік, під час яких досліджено наземні та напівземлянкові споруди, включаючи каркасно-стовпові будівлі з однією або кількома печами [55, с. 64].

Багато голіградських поселень відомі на Буковині, зокрема в її західних, передгірських і гірських районах. Одне з таких поселень розташоване в с. Іванківці та с. Драчинці на ур. Гони поблизу Кіцмані. Інше, розташоване біля с. Дорошівці, відноситься до раннього періоду голіградської культури, оскільки виявлено характерну для цього часу кераміку з «розчосами», які піднімаються аж до краю вінець, та уламки чорнолискованого з канелюрами посуду [26, с. 89]. Ще одне раннє

голіградське поселення відоме в Чернівцях в ур. Шанці, де зібрано чорно- і жовтолисковану кераміку, включаючи варіанти з горизонтальними канелюрами та витиснутими великими «перлинами» [27, с. 70]. Значну кількість голіградських поселень вивчив відомий український дослідник з Чернівців Б. Тимошук. Так, у 1948 році він виявив поселення в селах Нова Жучка (ур. Шанок) і Дубівка; в 1949 році – в с. Репужинці Заставнівського району (ур. Коло Церкви і ур. Клин); в 1952 році – в с. Старосілли, а у 1953 році – в с. Коровії Кіцманського району; у 1955 році – в передмісті Чернівців (ур. Стінка Рота), і в тому ж році схоже голіградське поселення в с. Карапчів Глибоцького району Чернівецької області [62, с. 100].

Ще одним представником голіградської археологічної культури є поселення Малага, відкопане за 10 км від Чернівців, неподалік від с. Магала. Нижній шар цього поселення належить до культури ноа. Селище видається однією з найпівнічніших археологічних пам'яток цієї культури. Тут розкриті сліди наземних споруд зі стовповою конструкцією. Знайдені бронзові предмети, що відповідають культурі ноа, включають серпи семиградського типу, шпильки з півкульовою головкою та чотирма опуклостями трошки нижче головки, а також кілька екземплярів кераміки. Серед них зустрічаються і шпильки з одновітковою головкою, і шпильки з кільцеподібним верхом, що вказує на схожість з такими знахідками, як у селищі біля с. Андрушівка. Таким чином, це повністю сучасна пам'ятка білогрудівському етапу, що датується раннім чорноліським періодом. Результати досліджень присвячені культурі ноа зазначають Г. І. Смирнов [97, с. 101].

Численні поселення голіградської культури були відкриті та частково досліджені на Передкарпатті, в Опіллі та придністровських районах Покуття. Наприклад, Л. Крушельницькою було розкопано багатоярусне поселення в Бовшеві у 1961 році в ур. Підліски, один з найпотужніших горизонтів якого належав голіградській культурі. Бовшівське поселення розташоване на високому оточеному ярами мисі зі схилами, і того ж року були відкриті три

напівземлянкові споруди з великими прямокутними вогнищами і печами [35, с. 214-215]. Роботи експедиції НТШ у 1938 році в нижньому шарі літописного Галича (сучасне с. Крилос), де пізніше С. Судаковим (1947) з ІСН АН УРСР та М. Каргером (1955-1957) і іншими були здійснені розкопки, дозволили зафіксувати обширний матеріал кінця раннього і пізнього періодів голіградської культури.

Експедиція під керівництвом Л. Крушельницької виявила близько півтора десятка житлових і господарських споруд раннього і пізнього періодів розвитку голіградської культури на багат шаровій пам'ятці в Городниці, що розташована поблизу Городенки на березі Дністра. Деякі видання пов'язують голіградський шар цієї пам'ятки із залишками укріплень на даному місці, але значна частина цих укріплень, безсумнівно, виникла в більш пізні часи [32, с. 98-114]. Якщо припустити, що частина валів може бути пов'язана з голіградською культурою, то як пояснити те, що щільна забудова цього періоду охоплює не тільки внутрішню частину городища, але і території з іншого боку від валів? Ці та інші питання вимагатимуть подальшого ретельного вивчення.

Також виявлено невеликі голіградські поселення в селі Стрільче біля Городенки і селі Корнич поблизу Коломиї, де знайдено землянкові споруди, уламки чорнолискованого посуду та бронзові вироби [70, с. 43]. Понад два десятки поселень, головним чином відносних до пізнього періоду розвитку голіградської культури, були виявлені в придністровських районах Тернопільщини біля сіл Більче-Золоте, Мельниця-Подільська Нижнє Кривче, Скала-Подільська Борщівського району і біля сіл Блищанка, Колодрібка, Виноградне, Голігради, Городок, Дуплиська, Іване-Золоте, Касперівці, Лисичники, Новосілка-Костюкова, Угриньківці Заліщицького району Тернопільської області [14, с. 119].

Згідно з існуючими критеріями класифікації поселень голіградської культури, вчені визначають п'ять основних типів поселень. Перший тип охоплює поселення відкритого типу з тривалим періодом існування (і,

відповідно, з масивним культурним шаром), які часто розташовані на мисах чи на першій-другій надзаплавній терасі. Прикладами можуть служити поселення в Новосілці-Костюкові, епонімні Голігради, Бовшеві, Городниці, Магалі III-IV та Лисичниках, що знаходяться в околицях відомого голіградського городища, де виявлено 24 синхронних поселення [57, с. 48].

З урахуванням кількості, розмірів та планувальної структури житлових і господарських об'єктів, що виявлені на поселеннях першого типу, а також товщини культурного шару та характеру знахідок у спорудах, можна припускати, що на цих поселеннях люди проживали від кількох до кільканадцяти поколінь. Зрозуміло, що залишки споруд на таких поселеннях часом перебудовували, розширювали або зносили, а котловани, що залишалися після них, служили як смітникові ями. У цілому голіградські поселення першого типу, розлогі та багатофазові у своєму розвитку, могли виконувати функцію центральних садиб – основних одиниць в тогочасних адміністративних округах (якщо такі існували), де знаходилися не лише оселення тодішнього керівництва, а й мешкання торговців, ремісників та інших представників суспільства.

Голіградські поселенські структури типу 2 охоплюють короткотривалі поселення з невеликим культурним шаром, який зазвичай зафіксований на глибинах 0,3-0,5/0,6 м і різко занурюється на більшу глибину, залежно від умов залягання. Здебільшого вони пов'язані із різними аспектами господарської діяльності (переважно невиробничого характеру), такими як утримання худоби, обробка і зберігання врожаю. Культурний шар на таких поселеннях зазвичай включає невеликі наземні або напівземлянкові споруди, вогнищеві ями, а також печі-вогнища, які, будуючись з легкої каркасної конструкції типу навісу, часто винесені за межі основних споруд.

Ці поселення поділяються на два варіанти за їхнім розташуванням. Перший варіант включає ті, що знаходяться на пологих схилах пагорбів поблизу річок і потоків, такі як поселення в Чортівці в ур. Гостилів або в Руді поблизу Рогатина.

Другий варіант охоплює поселення, які розташовані на високих мисах, оточених ярами, зі стрімкими схилами з одного або двох боків, тобто на місцях, які природа сама захищає. Прикладами таких поселень є поселення в Сопоті в Сколівських Besкидах чи в с. Угринь поблизу гори Кобзарівка. Класичним прикладом такого типу є поселення поблизу с. Хом'яківка в Тисьменецькому районі Івано-Франківської області в ур. Городище, розмір якого становить 140x80 м і представляє собою свого роду острів на правому березі р. Стримба, висота якого становить 10-12 м. Цей острів виходить над прилеглою заплавою шириною близько 2 км.

Голіградські поселенські структури типу 3 включають в себе тривалі оборонні осідки, такі як городища, які мали земляні укріплення, посилені фортифікаційними елементами виготовленими з інших матеріалів, таких як дерево, кам'яні плити, валуни, річкова галька та випалена глина.

Городища оборонного характеру голіградської археологічної культури виникали на другому етапі її існування. Ю. М. Малеев розрізняє два типи городищ в культурі Гава-Голігради: мисового типу і розташовані на низинах серед боліт. До останнього входить поселення в Хом'яківці в Івано-Франківській області, яке розташоване на острові посеред широкої заплави р. Стримби. Це поселення було природно добре захищене, і тому йому не потрібно було додаткових штучних оборонних споруд [43, с. 89, 92].

Городище біля с. Лисичники в Заліщицькому районі Тернопільської області було виявлено у 1964 р. директором Заліщицького краєзнавчого музею В.І. Олійником. Починаючи з 1970-х років, на цьому городищі проводилися дослідження Дністровською археологічною експедицією Київського університету під керівництвом Ю.М. Малеева [56, с. 97].

Городище розташоване в районі «Під валом» на плато, знаходиться вище правого берега річки Серет. Городище має область в розмірі 160 гектарів і обмежене крутими схилами корінного берега річки Серет, які простягаються від північного сходу до південного сходу. З південно-західної

сторони протікає струмок Вовчків, лівий берег якого утворює високу скалисту стіну. Висота схилів над річковою долиною становить 100 м.

З напільної сторони, на найкоротшому відстані між схилами, було побудовано вал і рів завдовжки 415 метрів. В даний час висота валу досягає 3 метри, глибина рову – 3,5 метри, ширина основи рову – 2,8 метри. Вал був нанесений зі змішаного ґрунту, отриманого при розкопках рову. Зовнішній схил валу та схили рову були покриті вапняковими плитами. Щоб надати фронтальній стороні валу більшу крутизну та запобігти його зсуву, поверхня вапнякових плит містила обпалену глиняну обмазку [45, с. 87].

На городищі були зафіксовані три входи. Струмок Вовчків має глибоку долину з крутими схилами, а в верхній частині – обривистими. У верхній частині, на рівні вапнякових виходів, велика скеля відокремлювалася від стінки. Проїзд був створений між кам'яною стінкою городища та скелею, яка використовувалася як в'їзний баштовий блок. Нижче башти, вздовж шляху до городища, ще одна скеля висотою 10 метрів. Між двома баштами-скелями було споруджено оборонну стіну, що складалася з трьох вертикальних шарів загальною товщиною понад 8 метрів.

Зовнішній бік стіни вкритий панцирним шаром завширшки 2 метри і складений з великих кам'яних блоків. Середній шар, який заповнює проміжки між панцирними елементами, представляє глиняну забутовку, що з'єднує всі шари в єдину структуру. Висота стіни досягала 8 метрів. Залишки стіни з великих кам'яних блоків збереглися нижче від башти, вздовж дороги.

Другий вхід розташований з іншого боку городища і простягається вздовж схилу на кілька сотень метрів, залишаючись під нависаючими схилами протягом усього шляху. Третій вхід розташований в центрі валу [43, с. 87-88].

Городище, виявлене поблизу с. Кривче в Борщівському районі Тернопільської області, було відкрите у 1967 році І. К. Свешніковим. Дослідження на городищі проводила Дністровська археологічна експедиція

Київського університету під керівництвом Ю.М. Малєєва у 1976 та 1979 роках [47, с. 113; 52, с. 1-6].

Городище розташоване в урочищі «Вал» на плато правого берега річки Циганка. Річка омиває мис з північно-східної та північно-західної сторін. З півночі територія відкрита і легкодоступна. Тут було побудовано вал та рів завдовжки 670 метрів. Конструкція валу аналогічна городищу в с. Лисичники [45, с. 88-89].

Така сама конструкція валу зафіксована на городищі поблизу с. Тудорів (в літературі Федорівка) Гусятинського району Тернопільської області, яке було виявлене В. П. Савичем. Тут Тернопільська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом І. К. Свешнікова провела невеликі розкопки у 1956 році. Пам'ятка також вивчалася в 2006 році Р. Г. Мисько [59, с. 17-18].

Городище розташоване на високому мисі, сформованому двома глибокими ярами, у дні яких протікають потоки, що об'єднуються біля основи мису та, через 50 метрів, впадають в річку Серет. З напільної сторони зберігся один вал завдовжки 400 метрів. Висота валу становить приблизно 1 метр, а ширина – 16 метрів. На відстані 240 метрів від нього розташовані західні вали. Ширина трьох перших становить 20 метрів, а їхня довжина - 90-96 метрів. Інші три вали, які частково покриті чагарниками й частково пошкоджені окопами з часів останніх воєн, ідуть далі. Вали відділені один від одного ровами завширшки 3-4 метри. Схили мису та західна частина городища вкриті лісом [60, с. 187].

Городище поблизу с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області вперше було досліджене у 1877 році З. Пшибишевським і Й. Коперніцьким. Значну роботу на городищі провів М. Ю. Смішко у 1938-1939 роках, відкривши кілька споруд, окремі поховання і зібравши численний матеріал, що дозволило уточнити хронологію і культурну приналежність пам'ятки. У 1983 році на городищі працювали дві експедиції Київського університету та Інституту Українознавства АН УРСР [33, с. 98; 44, с. 165].

Городище розташоване на високому мисі-відрозі Дністровського плато. З півдня і півночі городище обмежене глибокими ярами, а зі сходу – долиною річки Дністер. З напільної сторони городище відокремлене від плато трьома паралельними лініями валів і ровів. Довжина першого валу і рову, які протягом напільної сторони, становить 165 метрів. Висота валу – 1,1 метра, а ширина – 16 метрів. Рів має ширину 10 метрів і глибину 1,3 метра. На відстані 120 метрів від нього проходив другий вал і рів. Довжина другого валу і рову – 185 метрів. Ширина другого валу – 20 метрів, висота – 2,5 метра. Рів має глибину 1 метра, а його ширина складає 9 метрів. На відстані 50 метрів на схід від другого валу пролягали третій вал і рів довжиною 230 метрів.

Оборонні споруди на городищі датуються ранньозалізним та давньоруським періодами. Три паралельні оборонні лінії, представлені валами і ровами, які захищали городище з боку плато, відносяться до культури Гава-Голігради [46, с. 109].

Городище поблизу с. Грушів Коломийського району Івано-Франківської області розташоване на мисоподібній ділянці першої надзаплавної тераси правого берега річки Прут і має площу приблизно 6 гектарів. В легкодоступних областях були побудовані вали висотою 1,5-2 метри та довжиною 200 метрів [42].

Городище біля с. Гірське (Іспас Горішній) Косівського району Івано-Франківської області розташоване в урочищі «Замчисько» на одному з відгалужень гірського хребта. З північного, східного і південного боків городище обмежене стрімкими схилами і обривами, що спускаються до заболочених долин. З північного західного боку зведено вал і рови довжиною 35 метрів. Рови розташовані з обох сторін валу, при цьому внутрішній рівень менший за зовнішній [31, с. 118].

Городище, що розташоване на високому пагорбі між селами Широка Поляна і Кам'яна Глибоцького району Чернівецької області на правому березі річки Серет, з напільної сторони обмежене трьома оборонними лініями валів

та ровів. Рови розташовані з обох боків валу. Окрім того, центральну частину городища розміром 1000x400 метрів оточено валами та ровами з усіх сторін. Загальна довжина оборонних ліній перевищує 10 кілометрів. Вал насипаний із жовтої глини, а його зовнішні схили обкладено кам'яними плитами [77, с. 19-20].

Городище поблизу с. Волока Глибоцького району розташоване в урочищі «Городище» на високому мисі, обмеженому крутими схилами ярів. Легкодоступна північна сторона мису має земляний вал і рови як обмеження. Внутрішня частина валу виконана з обпаленої глини, а зовнішній схил облицьований кам'яними плитами. Оборонні рови розташовані з обох боків валу, і внутрішній рівень вдвічі вужчий, ніж зовнішній. У найвищій точці городища, в його південно-східній частині, збереглися залишки ще одного, тепер руйнованого, оборонного валу [77, с. 22].

Отже, основним видом укріплень городищ культури Гава-Голігради є мисові об'єкти з простою схемою, при якій мис відокремлюється від відкритої напільної сторони ровом та валом, утворюючи кільцеву систему оборони. Деякі городища відзначаються існуванням кількох ліній оборони зі сторони плато, наприклад, Городниця та Широка Поляна, або навіть «дитячими» городищами з круговою системою оборони, включаючи вали та рови, як, наприклад, Широка Поляна та Волока. Більшість городищ характеризується облицюванням зовнішніх схилів валів та ровів кам'яними плитами та обпаленою глиною. На Волоцькому городищі в конструкцію валу входить ядро з обпаленої глини. У городищах басейну річок Серет та Прут, на відміну від городищ Дністровського басейну, характерною рисою є існування ровів з обох сторін валу, причому внутрішній рів є меншим за зовнішній. Наприклад, на Лисичниківському городищі використовувалися скелі як оборонні башти, які були сполучені стіною з каменю та глини.

Певні аналогії із городищами культури Гава-Голігради можна відзначити у культурах раннього залізного віку. Зокрема, використання ровів з обох сторін валу виявляється у Яничському городищі чорноліської культури

[69, с. 5]. Також, пропечене глиняне ядро у конструкції валу, як спостерігається на Волоцькому городищі, є конструктивною особливістю валів скіфського періоду [72, с. 133].

Вибір місця для будівництва городищ не обмежувався лише природною захищеністю. Городища переважно розміщувались на західній стороні річкових долин, ймовірно, з метою захисту від загрози, що виникала зі сходу. Штучні укріплення були скоріше спрямовані на обхідні маневри, аніж на прямий штурм [49, с. 111]. Городища стратегічно розташовувались вздовж важливих сухопутних та водних маршрутів, на переправах через річки. Зокрема, городища Кривче, Лисичники та Городниця контролювали шлях вздовж річки Дністер; Федорівка і Лисичники – вздовж річки Серет; Гірське та Грушівське – шлях по річці Прут і дорогу на Яблунівський перевал. Останні два городища також, ймовірно, контролювали солеварні райони.

Будівництво городищ свідчить про складні обставини, пов'язані із воєнними конфліктами або загрозою їх виникнення. Загрозу для племен культури Гава-Голігради можливо викликати агресивність однієї з великих груп фракійського населення [45, с. 99] або кочовиків, таких як кіммерійці та інші [57 с. 164-165]. Городища культури Гава-Голігради припиняють своє існування на початку VII століття до н.е. [45, с. 99].

Доля Голіградської групи культури фракійського гальштату не до кінця з'ясована; з одного боку, ще дуже погано вивчені пізніші пам'ятники цієї групи, а з іншого – є багато прогалин у дослідженні культури Прикарпаття в наступний скіфський період. Виходячи з тих матеріалів, які зараз має наука, можна припускати, що вже в VII ст. до н. е. почався рух на захід населення лісостепового правобережжя Дніпра, що призвело до утворення на землях Голіградської групи особливого Західноподільського варіанту лісостепової культури скіфського часу. Мабуть, частина голіградського населення перемістилася до Карпат і на Закарпаття – на землі верхнього Потисся, звідки воно прийшло на Прикарпаття на початку I тисячоліття до н. е. Інша частина була асимільована прибульцями, бо сліди культури аборигенів простежуються

в кераміці та деяких особливостях похоронного обряду у населення Західноподільської групи скіфського періоду. Інакше склалась доля носіїв голіградського культурного комплексу на Закарпатті. Тут сильніше відчувається генетичний зв'язок з голіградським населенням попередньої доби і водночас ясно простежується залежність від носіїв західноподільського варіанта культури скіфської епохи. Дослідники вважають, що виникнення на Закарпатті куштановицької культури ранньоскіфського часу сталося внаслідок пересування на захід частини західноподільського населення [30].

Аналіз отриманої нами інформації про укріплені поселення дозволяє вперше систематизувати їх, враховуючи такі критерії: географічні характеристики (рельєф, висота над рівнем моря, висота над поверхнею водойми, ландшафт); розміри центральних майданчиків та прилеглих територій; планувальна структура оборонних об'єктів, яка базується на поверхневих слідах (наявність або відсутність в'їздів, додаткові укріплення при в'їздах, подвійні лінії захисту); структура та параметри ліній оборони (топографія укріплених ліній, будівельний матеріал валів, конструкція збережених насипів, ширина основи і висота тощо); типи забудови укріплених площадок (житлово-господарські, виробничі, культові тощо); роль городищ у системі заселення на мікрорегіональному рівні. За таким підходом ми виділили шість груп городищ.

Найраніше у часі є городища I групи, що виникають на початку раннього етапу розвитку культури Гава-Голігради (на початку IX століття до н.е.). Головний ареал цих об'єктів розташований в Прут-Сіретському та Прут-Дністровському міжріччі. За характером топографії ліній оборони та площею, їх можна поділити на дві підгрупи. Перша група включає городища, розташовані в циркоподібних долинах, особливо в верхів'ях струмків. До другої групи відносяться укріплені поселення на невеликих мисових підняттях в аналогічних циркоподібних улоговинах. Площа оборонних укріплень першої групи може сягати 10 гектарів, тоді як у другої вона обмежується 0,3-1,5 гектарами. Незважаючи на цю відмінність, їхня роль в

системі заселення свідчить, що вони могли виконувати функцію адміністративних центрів на найнижчому мікрорегіональному рівні, навколо яких формувалися групи поселень [75, с. 135].

У другому періоді (від IX до середини VII століття до н.е.) функціонували городища II, III, IV і VI груп, що охоплювали всю досліджувану територію регіону. Декілька ознак свідчить, що городища II і III груп володіють численними спільними рисами в топографії, планувальній структурі, організації оборонних укріплень і т.д. Однак їхнє місце в системі заселення, площа, елементи планування і структури дерев'яно-земляних укріплень однозначно вказують на відмінну роль в тодішньому суспільстві. Якщо городища II групи можливо були обцинними центрами, то III групи відігравали племінну роль.

Це чітко проілюстровано прикладом укріплень у Лошневі та Лисичниках. Щодо городищ IV групи, їхнім характерним рисам є особлива топографія центрального майданчика, валів і ровів, відсутність оборонної функції так званих ліній захисту, а також вимощення вапняковим каменем площадок, наявність культових споруд і відповідного рухомого матеріалу.

Городища VI групи виділяються серед інших за своєю географічною зоною поширення, топографією, планувальною структурою, характером ліній захисту і місцем у системі заселення. Вони розташовані в гірських районах на висоті від 450 до 850 метрів над рівнем моря. Максимальна площа оборонених майданчиків, забудованих житлово-господарськими об'єктами типу зануреного, не перевищує 20 гектарів. Лінії захисту у формі валів з кам'яними стінами і ровів зазвичай проходять по краю хребта. Поруч з городищами не було виявлено жодних супутніх поселень чи могильників.

Аналізуючи деталі географії, площі, планувальної структури оборонних споруд, параметрів ліній захисту, характеру забудови укріплених майданчиків, роль городища в системі заселення на мікрорегіональному рівні та характеристик рухомого матеріалу, можна визначити, що городища I-IV і VI груп відносяться до різних періодів культури Гава-Голігради. Це

підтверджується наявністю схожих городищ у Центральній і Південно-Східній Європі. Подібність не обмежується лише рухомих керамічним матеріалом, вона охоплює географічну розташованість, планувальну структуру оборонних споруд, параметри ліній захисту, тип забудови укріплених площадок та інші аспекти.

Як відзначає М. Бандрівський у своїй монографії, «мотивацією до створення і утримання городищ у Голіградській культурі була обов'язкова консолідація суспільства. Остання була неможливою без централізованої влади, яка могла фінансувати будівництво (іноді дуже масштабних) укріплень і забезпечувати їхній подальший витратний догляд та утримання у належному стані» [5, с. 42].

Такі об'єкти оборони стали вигідними для місцевої влади, яка знаходила в них безпеку та захист для себе, а також місце, де можна зберігати прибутки від торговельних та обмінних операцій з іншими територіями, зокрема з територіями поза межами Голіградської культури. Це включало дохід від контролю над Яблуницьким, Верецьким та можливо Ужоцьким перевалами, а також відгалуженням Бурштинового Шляху, що пролягав через територію збруцько-серетської групи пам'яток.

Ці фортифіковані об'єкти були також надзвичайно важливі для навколишнього населення, яке проживало у поселеннях-супутниках, садибах, хуторах, виробничих центрах та культових місцях. У разі нападу ці об'єкти надавали близький та надійний захист за допомогою валів і стін городищ. Однак невеликі територіальні громади не мали можливості самостійно будувати, утримувати і особливо захищати хоча б одне городище. Процес спорудження та утримання таких значних об'єктів оборони вимагав б значної робочої сили, а в разі нападу потребував залучення професійних військових. Навіть спільні зусилля кількох груп не могли забезпечити достатньої кількості робочої сили для будівництва городища, так як це вимагало б відділення працівників на тривалий період часу від їхньої звичної та необхідної для громади роботи.

Скоріш за все, на території Голіградської культури існували особливі «територіальні округи», де проживало населення, організоване в групи, які можна назвати «спеціалізованими бригадами». Ці бригади склалися з висококваліфікованих майстрів-будівничих і були централізовано управляні владою. Основною метою цих бригад було спорудження городищ.

Ці бригади функціонували незалежно від існуючого військового командування, і мали велику експертизу в будівництві та фортифікації. Додатково, деякі особи можуть бути класифіковані як «проектанти», які аналізували можливі підходи ворожого війська до укріплень, виявляли слабкі місця в обороні та вдосконалювали їх, зміцнюючи укріплення. Їх знання у галузі фортифікаційної науки були високими, і вони були військовими тактиками свого часу.

При будівництві городища основна частина зусиль спрямовувалась на добування та транспортування будівельних матеріалів, таких як дерево, камінь та глина. Це вимагало залучення досвідчених майстрів для керівництва цими роботами, щоб забезпечити ефективне використання ресурсів та оптимальне будівництво.

Отже, оборонні городища голіградської культури виявляються важливими джерелами інформації та мають велике значення для розуміння цивілізаційного розвитку того часу. Ці городища свідчать про наявність внутрішніх конфліктів та зовнішніх загроз, змушуючи нас розглядати голіградську культуру як складну і багатоаспектну. Розуміння оборонних механізмів, розташування оборонних споруд та військової організації в цих городищах допомагає нам уявити, як люди того часу реагували на загрози й пристосовувалися до них. Вивчення оборонних городищ голіградської культури також має практичне значення для сучасного світу. Вони надають унікальну можливість аналізувати стратегії та тактики, що використовуються в обороні міст та укріплень.

1.2. Могильники та поховальні комплекси

Дослідження поховальних археологічних комплексів є важливою галуззю археології, яка дозволяє розуміти соціальні, релігійні та культурні аспекти попередніх цивілізацій. Основні загальні аспекти дослідження поховальних комплексів включають такі елементи:

1. Розкопки: археологи проводять розкопки на місцях поховань, щоб вивчити структуру та склад археологічних комплексів. Розкопки можуть включати відкриття поховань, виявлення поховальних камер, предметів та інших артефактів.

2. Реконструкція контексту: важливо враховувати контекст, у якому знаходяться поховальні комплекси. Це включає вивчення ландшафту, природних умов, соціального та культурного середовища, які оточували померлого на час його поховання. Це допомагає розуміти, які фактори впливали на поховання та ритуали, пов'язані з ними.

3. Аналіз складу: дослідження складу поховань, включаючи людські рештки, предмети, що супроводжують померлого, та будь-які інші артефакти, надають інформацію про соціальний статус, вікову групу, стать, релігійні переконання та інші аспекти життя померлого та його спільноти.

4. Датування: застосування методів датування (наприклад, радіовуглецевого датування) дозволяє встановити вік поховання та зробити висновки про послідовність та еволюцію поховальних практик у часі.

5. Контекстуальний аналіз: дослідження поховальних комплексів в контексті інших археологічних знахідок та культурного середовища допомагає зрозуміти ширший контекст життя попередніх цивілізацій. Це включає порівняння з іншими похованнями, аналіз зв'язку зі збудованими спорудами та розуміння соціальних та релігійних систем того часу.

6. Консервація та збереження: після розкопок важливо вжити заходи для консервації та збереження знайдених артефактів та поховальних комплексів. Це включає методи збереження матеріалів, відновлення пошкоджених артефактів та створення умов для подальшого дослідження.

7. Антропологічні дослідження: антропологи займаються дослідженням людських решток, знайдених у поховальних місцях. Вони вивчають склад кісток, визначають стать, вік, стан здоров'я та можливі травми померлих. Ці дані допомагають реконструювати фізичні характеристики та життєві умови попередніх народів.

8. Релігійні аспекти: поховальні комплекси часто пов'язані з релігійними віруваннями та ритуалами попередніх культур. Вивчення поховальних обрядів, релігійних символів та предметів дозволяє розуміти світогляд та духовність померлих людей і їхню спільноту.

9. Соціальна структура: поховальні комплекси можуть надати інформацію про соціальну структуру попередньої цивілізації. Наприклад, розташування поховань у могильниках, розміри та багатство поховань можуть свідчити про рівень соціального статусу і нерівності у спільноті.

10. Культурний обмін: дослідження поховальних комплексів може розкрити докази культурного обміну та взаємодії між різними групами населення. Предмети, що супроводжують поховання, можуть бути індикаторами торгівлі, дипломатичних зв'язків або культурного впливу між різними регіонами.

11. Еволюція поховальних практик: вивчення поховальних комплексів різних періодів дозволяє відстежити зміни у поховальних практиках та ритуалах протягом часу. Це може вказувати на соціокультурні зміни, релігійні трансформації або вплив зовнішніх факторів на поховальні традиції.

12. Символіка та ідентичність: виявлення символіки у поховальних комплексах, таких як гравюри, розписи або символи, може допомогти розгадати символічну мову та ідентичність померлих та їхньої спільноти.

Загальні аспекти дослідження поховальних археологічних комплексів є багатограними і допомагають нам краще розуміти минулі культури, їхні способи життя, вірування та соціальні структури. Це важлива галузь археології, що дає нам унікальні уявлення про нашу спадщину та еволюцію людського суспільства. Дослідження поховальних археологічних комплексів вимагає

багато ретельності, майстерності та мультидисциплінарного підходу. Воно дає можливість краще розуміти минулі цивілізації, їхні вірування, соціальні структури та культурні практики.

В рамках цієї культури існувала практика поховання, а могильники були головним джерелом археологічних знахідок, що свідчать про цю культуру.

Останній етап розвитку голіградської культури синхронізують з триванням третьої хронологічної групи курганів у Гордіївці (відповідно до періодизації С. Березанської та В. Клочка в 2011 році). Цей період також асоціюють із другою половиною старшого та першою половиною пізнього етапу урнових полів Центральної Європи, а також основним періодом розвитку Білозірської культури на території Українського Причорномор'я.

Зустрічаються також курганні та ґрунтові поховання, що належать голіградській культурі. Вони описані у літературі дуже сумарно. У кургані біля с. Комарові у великій урні голіградського часу було знайдено попіл небіжчика. Але там же у насипі виявлено й уламки посуду власне комарівської культури. У ґрунтовому могильнику у с. Увисла на Тернопільщині трупоспалення знаходилися на глибині 0,60 м від сучасного рівня. Кальциновані кістки та попіл похованих лежали в нічим не прикритих урнах. Як урни в ході були великі грушоподібні та кулясті судини, умовно звані «типу Вілланова». При урнах зустрічалися бронзові шпильки, скроневі кільця або сережки, різні підвіски тощо. Пов'язувати ці могили з поселеннями голіградської групи дозволяє збіг кераміки [79, с. 115].

Таким чином, культурні голіградських могильників можна охарактеризувати наступними рисами: 1) місцевий, за своїми витоками, поховальний обряд; 2) наявність двох груп кераміки, з яких одна наслідуює традиції європейської курганної культури, а друга складається з місцевих типів; 3) костюмний комплекс близькій до комплексу культур карпатської зони. Остання риса не є чимось незвичним для Правобережної України. Давно вже було зазначено, що прикраси таких культур, як Комарівська, Тшинецька та

Білогрудівська відносяться до центральноевропейських типів, чи близькі до них. Більше того, на прикладі прикрас можна стверджувати, що карпатський культурний ареал за доби бронзи охоплював практично усю лісостепову частину Правобережної України, сягаючи на сході Дніпра.

Також можливість участі населення Голіграду у розвитку висоцького суспільства може бути визначена через характеристики кераміки. Зокрема, ранні голіградські посудини часто мають форму банок, нелісковані та прикрашені «розчосами» на поверхні (присутні на близько 7-10% матеріалів у могильнику в Петрикові). Крім того, чорноліскована кераміка з канелюрами та наліпами, характерна для ранніх висоцьких некрополів, є спільною знахідкою на практично всіх таких похованнях. Навіть якщо кількість «голіградських» поховань на висоцьких некрополях може бути недооціненою внаслідок відсутності надійних критеріїв для відрізнення голіградських кремацій від висоцьких тілоспалень, є можливість, що їхній внесок у цей розвиток був більш значущим, ніж вказує наявна інформація [7, с. 9].

Могильники голіградської культури мають свої особливості. Вони зазвичай розташовувалися на височинах, поблизу річок або озер. Це може бути пов'язано з важливістю водних шляхів для транспортування та забезпечення життєдіяльності спільноти. У могильниках голіградської культури знаходяться погребальні могили різних типів. Найбільш поширеними типами могил є курганні могили, які мають форму земляного кургану, та ямкові могили, які представляють собою вкопані ями з похованням. Кургани можуть мати різні розміри і структуру, а у ямкових могилах можуть бути поховані одна або кілька осіб.

Отже, у могильниках голіградської культури часто знаходять предмети побуту, зброю, прикраси та інші артефакти, що служать джерелом інформації для вивчення культури того часу. Ці знахідки дають дослідникам уявлення про соціальний статус, релігійні переконання та розвиток ремесел у голіградській культурі. Важливо зазначити, що інформація про голіградську культуру постійно поповнюється завдяки археологічним розкопкам та дослідженням.

Нові відкриття та аналізи можуть призвести до оновлення наших знань про цю культуру та її поховальні практики.

1.3. Скарби

Важливим аспектом матеріальної сладової голіградської археологічної культури виступають так звані скарби чи скарбові комплекси. Останні є досить частою знахідкою при проведенні археологічних досліджень так і в середовищі незаконних пошуковців та руйнівників культурної спадщини. Спробуємо проаналізувати скарбові комплекси, визначити їх типологізацію та причини створення.

У голіградській культурі зафіксовано значну кількість бронзових артефактів, які, виявившись разом (у формі комплексів), традиційно називають «скарбами». Зазвичай це визначається як скупчення в одному місці (зазвичай у посудині) більш чи менш цінних на той час предметів, які власник чи власники ховали в землі, воді, печерах або інших місцях під час природних катастроф, соціальних турбулентностей або вторгнень [5, с. 98]. Однак останнім часом все більше дослідників уникає використання терміну «скарб», намагаючись знайти йому альтернативи. Зміни в підході до цього терміну викликані зростанням фактів, що свідчать про виражений ритуальний характер мотивації приховування таких «скарбів». Іншими словами, набуває ваги головна функція більшості комплексів, які раніше називали «скарбами», як видимого, матеріалізованого вияву жертвовного вкладення для божества (або інших духовних істот або потойбіччя взагалі) з метою поклоніння за душі померлих, витягнення певних ласок та процвітання для держави, роду, родини, худоби, врожаю або прохання про вибачення за вчинені дії та інше.

Особа може розглядати так звані «скарби» пізньобронзового періоду не просто як випадкові скупчення предметів, але як усвідомлено створений текст, який може бути відтворений на основі реконструкції його складових

знаків. В цьому варіанті кожен предмет у «скарбі» функціонує як окремий знак, і сам «скарб» розглядається не як безладно зібраний асортимент предметів, а як взаємопов'язана послідовність знаків, створена згідно з певними синтаксичними правилами [63, с. 130].

Необхідність перегляду традиційного вживання терміну «скарб» була вже давно зрозуміла. Це впливає з кількох причин. По-перше, виявилось, що значна частина «скарбів» була вкинута або опущена на дно рік, струмків, боліт і озер, унеможливаючи їх подальше використання власником. Іншими словами, власник відмовлявся від цінних предметів назавжди, що свідчить, що його дії можливо спонукала не лише утилітарна мета, але й інший, менш практичний фактор.

По-друге, в багатьох випадках, предмети, які входять до складу «скарбів», не просто лежать випадковим чином, але були спеціально «розсортовані», і в окремих випадках, купки речей взаємодіяли із сторонами світу. Крім того, щодо неутілітарного призначення частини «скарбів», виявлено числові закономірності, де кількість предметів була кратною восьми: «7+1» (наприклад, сім кельтів в одній посудині) та «12» або «12+2» (дванадцять кельтів і одна урна в металевій посудині, як у випадку з Просіки). Цікавим виявився факт, що ці предмети, основними з яких були кельти, часто розташовувалися в посудинах на шарі попелу, що свідчить про випадковість (наприклад, в «скарбі» з Просіки поблизу Кіцмані, де в бронзовому казані знаходилась заповнена попелом урна в оточенні 12 сокир-кельтів [23, с. 28]). Ще цікавішим фактом виявився «скарб» з Руди під Рогатином, де всі 7 кельтів у металевій чаші не тільки лежали на шарі попелу, але були також ретельно розташовані лезами від центру чаші до її стінок, утворюючи враження променів, що розходяться [65, с. 258]. Це аналогічно зауважено і в «скарбі» з бронзового казана в Волоці на Чернівеччині, де також було 7 сокир-кельтів [74, с. 77].

В-третє, існують сумніви щодо практичного призначення частини голіградських «скарбів», які дослідники нахильні скоріше називати збірками

або сховищами металевих предметів. Спростовують вони можливість того, що це були збірки лому для подальшої переплавки, оскільки серед цих знахідок часто зустрічаються цілі та нерідко цінні металеві вироби. Крім того, варто відзначити часте включення в голіградські «скарби» стандартизованих злитків з більш-менш однотипною формою і вагою, які ймовірно використовувалися як товари свого часу. Це підтверджується прикладом злитків із збірки в Коровії біля Чернівців, де частинки спеціально відрубалися від цих злитків [67, с. 91-92].

По-четверте, деякі з голіградських збірок або сховищ включають в себе цілі або розірвані вироби, які ніколи не перебували в експлуатації, і на деяких з них навіть не було видалено слідів ливарницьких з'єднань. У пізньобронзовий період аналогічний обряд був розповсюджений в більшості центрально-європейських регіонів, де «було доведено багато випадків, коли приносили в жертву свіжолиті вироби, з яких навіть не видаляли рубчиків лиття, а також (жертвували) пошкоджені вироби» [61, с. 24]. Існує припущення, що вироби, які не мали слідів використання у так званих «скарбах», «могли бути призначені для використання в рамках церемоній чи ритуалів» [73]. Отже, з урахуванням тісного зв'язку ливарництва та обробки металу з релігійними уявленнями того часу можна навіть припустити, що сам процес виготовлення таких виробів, призначених спеціально для таких обрядів, відбувався в рамках специфічних ритуалів, відокремлених від звичайного, щоденного бронзоливарництва.

Ряд аналізів з урахуванням характеру відбору металевих предметів для «скарбів» (або, точніше, збірок чи сховищ), які були виявлені на території поширення артефактів голіградської культури протягом різних років, створили передумови для їхньої попередньої класифікації. У цьому контексті всі знахідки вказаного типу, які відносяться до голіградської культури, можна розділити на два основних класи.

Перший клас охоплює артефакти, що раніше були визнані як «жертвні дари», і основні ознаки цього класу були детально проаналізовані [2, с. 13].

Тут «жертвні дари» розглядаються як збірки або сховища металевих предметів з характерними ознаками у їх відборі та розташуванні, які виконували роль вотивів. Створення таких вотивів відбувалося в результаті виконання окремою особою, сім'єю, громадою, родом або представниками інших соціальних інститутів того часу (жерців, восначальників) на підставі обітниці або як добровільного жертвоприношення, не пов'язаного з обітницею чи обов'язком.

У свою чергу, жертвні дари, як певний тип артефактів, можна розділити на три категорії. В першій категорії включають одиночні зразки або збірки металевих виробів, переважно військового призначення (зокрема, бронзові мечі), які, згідно з місцем їх виявлення, поділяються на дві підкатегорії: підкатегорія 1 – у водоймі чи його навколишній зоні (на дні або березі водойми, в болотах, навколо джерела); підкатегорія 2 – на незаселених ландшафтних об'єктах або в інших територіях без стаціонарних споруд чи інших об'єктів. Серед таких жертвних дарів можна виділити приклади, такі як 12 бронзових мечів, знайдених в одному комплексі біля гори Кичера-Кам'янка поблизу Комарників на Самбірщині, та 7 бронзових мечів, виявлених вкопаними у яму біля села Чорний Потік в Українському Закарпатті [68, с. 74].

До підкатегорії 2 слід віднести ще два комплекси: перший – біля Комарова поблизу Галича, в якому знаходилося шість бронзових наконечників списів; другий – біля Жовкви, де також було 6 металевих предметів, а саме чотири бронзових вістря списів, кельт і фрагмент фібули. Жертвні дари у вигляді зброї чи захисних обладунків, що належать носіям голіградської культури, могли бути принесені в жертву божеству за успішне повернення з походу, за врятоване під час бою життя або як жертва в ритуалі очищення після кровопролиття.

У той же час, вважаємо, що предмети мілітарного характеру, такі як клинкова зброя (зокрема, бронзові мечі), вістря списів, дротики та елементи захисного озброєння (рукозахисні спіралі, шоломи), знайдені на поселеннях,

городищах та могильниках, ймовірно, не можуть бути класифіковані як жертвні дари. Місце їхнього знаходження, ймовірно, не відповідає вимогам проведення ритуалу, який для таких обрядів потребує незаселених територій.

Щодо жертвних дарів другого виду, які, ймовірно, мають світський характер, вони включають збірки металевих предметів «змішаних» типів. Ці збірки можуть включати як окремі предмети озброєння (головним чином, вістря списів, дротики, а також, за деякими вченими, бойові серпи), так і знаряддя праці, металевий посуд, прикраси та предмети туалету (наприклад, бритви). Віднесення їх до категорії «ритуальних» підтверджується їхньою кількісною композицією, характером та станом підібраних предметів, а також умовами, в яких ці речі були приховані. Прикладами цього типу жертвних дарів можуть служити «скарби» з Неділиська, Базиївки, Коровії та інших місць, що включають значну кількість пошкоджених виробів. За місцем приховання, жертвні дари другого виду поділяються на три підкатегорії: заховані на території городища чи в околицях його укріплень; на території поселення; на відкритій незаселеній місцевості. Дослідники припускають, що жертвні дари другого виду вкладали в землю не лише як виконання обітниць, але і як ритуальний акт для забезпечення благословення та процвітання у світських справах, таких як народження, весілля, вступ до обряду тощо [4, с. 130].

До останньої категорії – третього типу жертвних дарів, які, ймовірно, несли виключно релігійний характер, включаючи пам'ять про померлих, відносять речові комплекси. Ці комплекси, з погляду їх призначення, однозначно не відповідали утилітарним потребам, оскільки:

1. Речі в місцях жертвних заховань були розташовані строго за наперед продуманим планом або, ймовірніше, слідували традиційним ритуальним обрядам місцевого населення. Часто виявлявся числовий символізм у таких комплексах, або, в загальних рисах, «центрична» система, що передбачала структурованість у розташуванні металевих предметів навколо осі центральної посудини. Це може бути виражено, наприклад, розташуванням

предметів в посудині навколо її дна (як, наприклад, у випадку з Рудою або Базійвою поблизу Жидачева), або ж в самій посудині та навколо додатково встановленої в ній урни (як у випадку з Просіками/Пресикареном).

2. Крім металевих предметів, також був присутній попіл, іноді дбайливо очищений від вугільчастого осаду. Зазначимо, що попіл у таких жертвних дарах не розсипаний на землю, а зберігався в посудині. У одному випадку для зберігання таких жертвних дарів споруджувалася спеціальна конструкція з плит і каменів, в яку, по суті, і поміщалися разом із попільом металеві предмети. Загалом, класичним прикладом третього типу жертвних «захоронень» є два комплекси – з Руди та Просік (Пресикарен) [6, с. 75].

З погляду їх місця приховання, жертвні дари третього типу можна розділити на дві категорії. Перша категорія включає ті дари, які були приховані поза межами зон життєвої та господарської діяльності (місць оселення, фортець, виробничих центрів і т.д.), зокрема в таких областях, як вершини гір, пагорби («біблійські висоти», де вчиняли обряди для місцевих богів), навколо джерел, боліт та інше (підкатегорія 1). Друга підкатегорія включає жертвні дари, які були заховані у святині, храмі або громадській споруді на території поселення або фортеці.

Дослідники вважають, що насправді жертвних дарів третього типу було виявлено більше, ніж вже відомо. Зокрема, це можуть бути так звані скарби, що складаються з непарної кількості однотипних металевих виробів і однієї посудини (завжди парна кількість усього в комплекті), які могли бути розміщені в посудині за специфічним способом. Однак, через відсутність достовірної інформації про умови виявлення цих предметів, нам не вдається включити їх до розглядуваного типу жертвних дарів. Виглядає так, що жертвні дари третього виду можуть бути пов'язані з ритуалами, що стосуються долі душ померлих династій, воєначальників, героїв або членів родин, які при житті належали до соціально-привілейованої частини суспільства.

Звісно, з теоретичної точки зору логічно було б розділити жертвні дари третього типу на дві категорії: ті, що призначені для забезпечення благополуччя всієї держави або громади як акт їх створення, пов'язаний із ритуальною подією; та ті, що, завдяки подібним маніпуляціям із металевими предметами, попелом та молитовними практиками, призначалися для забезпечення благополуччя конкретної особи. Проте на поточному етапі нашого розуміння матеріальних свідчень цей розподіл на археологічному рівні поки не вдається здійснити.

З огляду на класифікацію збірок/сховищ металевих предметів у клас II, який в деяких дослідницьких працях називається «скарбами», відносяться два типи речових комплексів, приблизно визначених як «побутові» (тип 1) та «професійні» (тип 2). Збірки/сховища першого типу залежно від місця знаходження поділяються на три підтипи: перший - ті, що були приховані на поселеннях; другий - на городищах; третій - в інших локаціях. До збірок/сховищ першого типу відносять відомі ще з передвоєнного періоду «скарби» з п'яти бронзових казанів у Кунисівцях та двох бронзових казанів та бляшаної одновухої чаші у Озерянах на Покутті [9, с. 117-118], які, як свідчить література, не супроводжувалися іншими предметами та не мають відомого ритуального контексту. Ймовірно, побутові мотивації визначили укриття «скарбу» із п'яťох кельтів та одного долота, знайденого в літописному Галичі у 1870 р., а також подібного роду «скарбу» - з чотирьох кельтів та чотирьох браслетів у Межиріччі біля Жидачева [37, с. 130], і ще одного з Крехова, де виявлено п'ять кельтів, молоток, чотири долота, три серпа та браслет. До цього ж першого типу збірок/сховищ металевих предметів відноситься і знахідка в Потічку біля Снятинська, яка складалася з шести серпів та одинадцяти кельтів, хоча за місцевими розповідями було більше серпів і один браслет [38, с. 90].

У свою чергу, другий вид можна розділити на два підтипи. Перший підтип включає збірки/сховища металевих предметів, які можна визначити як професійні. Наприклад, це можуть бути сховища, залишені ливарниками, де

зберігалися запаси лому для подальшого використання у плавленні металу (фактично, Р. Бредлі розглядає намірено розбите бронзові вироби у сховищах як колекцію старого металу) [1, с. 45]. Другий підтип включає металеві вироби у збірках/сховищах, які ймовірно залишались купцями чи особами, що брали участь у торговельно-обмінних операціях того часу і таким чином накопичували (і в разі небезпеки - приховували в землі) надмірний торговельно-обмінний запас. Непрямим свідченням, яке можна розцінювати як підтвердження саме такого призначення збірок/сховищ металевих предметів цього підтипу, є те, що часто предмети в таких «скарбах» мають форму злитків стандартної або уніфікованої форми та ваги, що може вказувати на їхню роль стандартного еквівалента товару, а отже, грошей.

Наприклад, у ранньоголіградському «скарбі» з Грушки на Покутті, із загальної кількості 94 предметів (часто фрагментованих), 39 представляли собою саме злитки, включаючи ті, які мали сліди відрубання [34]. У ще одному так званому «скарбі» - з Коровії, на межі Покуття і Буковини, злитки та їх фрагменти становили понад третину всього скарбу: 11 із 35 предметів [67, с. 91-92].

У кінці кінців, останнім видом серед виділених підтипів є третій, який включає збірки/сховища трофейного характеру. Такі збірки чи сховища були складені на даному місці як воєнний трофей для тимчасового приховування. Прикладами може бути «скарб» із 12 скупчених бронзових мечів з Комарника біля Ужоцького перевалу, або подібна збірка/сховище з Чорного Потоку в Українському Закарпатті, де 7 бронзових мечів (із характерними антеніподібними навершнями на рукоятках) були вставлені сторчма в яму [68, с. 74].

І на закінчення, за різноманіттям (кількістю металевих виробів, їхньою типологічною різноманітністю чи, навпаки, їхньою одноманітністю та іншими характеристиками) відомі збірки/сховища голіградської культури на сьогодні можна класифікувати за п'ятьма рівнями:

I. Речові комплекси 1 рівня переважно представлені окремими артефактами, які залишилися після проведення ритуальних чи побутових процедур, пов'язаних із їх укриттям у ґрунті або інших місцях. Прикладами можуть служити жертвні дари у вигляді мечів із Угрина, Синькова, Черепківців та інших місць, або спеціально складені збірки/сховища, які, ймовірно, включають також по одному металевому предмету. Наприклад, нещодавно виявлений бронзовий казан в Кунисівцях, який лежав у ґрунті без будь-яких інших супроводжуючих предметів, може слугувати ілюстрацією до цього рівня.

II. Речові комплекси 2 рівня представляють собою невеликі сховища металевих предметів, які включають всього два вироби (не враховуючи посудин або інших ємностей, виготовлених з органічних матеріалів, таких як шкіра, береста, дерево і т.д., в яких вони можуть бути заховані). Прикладом такої невеликої збірки є відкриття, зроблене О. Ситником на пізньоголіградському городищі в Лошневі поблизу Теробовлі: два наконечники, один бронзовий для дротика і другий залізний для списа, які знаходилися в ямці, закритій кам'яною плитою [36, с. 57].

III. Речові комплекси 3 рівня охоплюють в сховищі від трьох до семи металевих предметів (не враховуючи посудин або інших ємностей, в які вони могли бути укриті). Прикладами таких комплексів можуть служити жертвні дари з Руди (7 кельтів), Чорного Поток (7 бронзових мечів) або, наприкінці кінців, бронзовий казан із 7 кельтами з Волоки.

IV. Речові комплекси 4 рівня включають в себе сховища, які складаються від 8 до 12 металевих предметів, не враховуючи посудини або інших ємностей, у яких вони знаходилися. Прикладами комплексів четвертого рівня можуть бути знайдені бронзовий казан із урною та 12 бронзовими кельтами в Просік (Просикарен) поблизу Кіцмані, а також збірка/сховище 12 бронзових мечів у Комарнику біля Турки [66, с. 203].

V. Речові комплекси 5 рівня, як правило, представляють собою численні сховища металевих предметів, які нараховують від 13 і більше одиниць

зберігання. У випадках пам'яток даного рівня практично завжди присутні намірено поламані, зігнуті або інакше ушкоджені вироби, що викликає підозру у деяких дослідників щодо наявності ритуального підтексту. Фрагментарність окремих виробів часто робить комплекси 5 рівня виглядати «найчисленнішими» і «найбагатшими», хоча при ближчому огляді багато з них містять в собі малорозрізнені, стандартні або серійні вироби. Присутність металевих злитків, що стандартизовані за розміром, формою і вагою, також «підсилює» кількісний аспект цих речових комплексів, де цілі та непошкоджені предмети є виключенням.

Підбиваючи підсумок викладеного, слід відзначити два суттєвих моменти. По-перше, урахуваючи виразно виражені ритуальні ознаки у багатьох речових комплексах класів I та II, подальше вживання терміну «скарби» для їх позначення стає недоречним. З погляду більш об'єктивного опису розглядуваних типів пам'яток голіградської культури ми вважаємо за доцільне використовувати загальний термін «речові комплекси металевих предметів», далі деталізуючи їх класифікацію на два основних класи: клас I – жертвовні дари (включаючи елементи військового, побутового та релігійного характеру), та клас II – збірки/сховища металевих предметів (побутового та професійного призначення).

Отже, Голіградська археологічна культура датується кінцем бронзового та початком залізного віку (гальштатський період), увійшла в історію завдяки близько 300 археологічним пам'яткам: поселенням, городищам, скарбам, могильникам та окремим знахідкам, які охоплюють період від XI до середини VII ст. до н.е. Городища цієї культури відзначаються значними розмірами, розташовані на височинах над річковими долинами та оточені земляними валами та ровами. Житла були як напівземлянками, так і наземними будівлями з кам'яно-глиняними печами. В околицях також знаходилися господарчі ями для зберігання продуктів. У ранній стадії розвитку культури основні поселення Голіграду зосереджені в основному на Покутті, прилеглих

районах підгірської частини Буковини та в Покутсько-Буковинських Карпатах.

У зв'язку з існуючими критеріями класифікації поселень, дослідники визначають п'ять типів поселень у голіградській культурі. Основний тип городищ цієї культури, який виокремлюється, – це мисові укріплення з простою схемою, коли мис відокремлений від відкритої напільної сторони ровом та валом, утворюючи кільцеву систему оборони. Деякі городища характеризуються наявністю кількох ліній оборони зі сторони плато (наприклад, Городниця, Широка Поляна), або навіть «дитячими» системами оборони у вигляді кругових укріплень з валами та ровами (як, наприклад, Широка Поляна, Волока). Для більшості городищ характерне облицювання зовнішніх схилів валів та ровів кам'яними плитами та обпаленою глиною. Наприклад, у Волоцькому городищі у конструкцію валу включено ядро з обпаленої глини.

У городищах у басейні річок Серет та Прут, на відміну від тих, що знаходяться у басейні річки Дністер, характерною особливістю є наявність ровів з обох сторін валу.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ВИРОБИ З КЕРАМІКИ, КАМЕНЮ ТА РОГУ

2.1. Комплекси керамічного посуду

Вивчення комплексів керамічного посуду голіградської культури відкриває перед дослідниками унікальну можливість проникнути в світ давніх цивілізацій та реконструювати їхні економічні, соціальні та культурні аспекти. Керамічний посуд був не тільки необхідним предметом для побуту, але й важливим артефактом, який відображав технологічні досягнення, релігійні вірування та спосіб життя давніх громад. Аналізуючи форму, декор та техніку виготовлення керамічного посуду, дослідники отримують інформацію про виробничі методи, ступінь технологічної розвиненості та можливий обмін культурними впливами між різними регіонами. Дослідження комплексів керамічного посуду допомагає відтворити ритуальні практики, господарські звичаї та інші аспекти життя та діяльності давніх спільнот.

Глиняний посуд, що зберігся через тисячоліття, стає невід'ємною ланкою у розгадуванні загадкового минулого. Вивчення комплексів керамічного посуду голіградської культури надає можливість краще розуміти історію цієї археологічної області та внести вагомий внесок у загальне розуміння розвитку людської цивілізації.

Як ми вже зауважували, на ранній стадії розвитку культура Гава заселяла територію Верхнього Потисся. З початку X століття до н.е. частина населення цієї культури, пройшовши через східні гірські карпатські перевали [35, с. 214], проникла в Прикарпаття та райони верхнього Дністра, де їм було присвоєно назву Голіградська група культури Гава.

Власне важливе місце у побуті населення голіградської археологічної культури займала кераміка та вироби з глини. З глини виготовляли плоскі круглі пряслиця і котушки, настільки поширені пізніше у сусідніх племен

скіфського часу. Основна маса глиняних виробів – все той же посуд. У керамічних комплексах насамперед позначаються відмінності цієї культури від чорноліської, висоцької та лужицької. Проста кухонна кераміка представлена горщиками з боками, сильно роздутими трохи нижче за середину корпусу, з дуже малим дном і широким горлом, що представляють собою типові гальштатські горщики. Сюди ж належать баночні горщики, часто з хвилястим краєм. Є й посудини, схожі на тюльпаноподібні, але з виразнішим горлом. Під шийкою цих посудин присутні конічні виступи. Трапляються невеликі ручки-упори. Поверхня таких посудин шорстка, у їхній глині грубі домішки – великий шамот, гравій та шматочки сланцю.

Зі столового посуду дуже поширені грушоподібні, кулясті та біконічні посудини з вузьким дном і високим горлом, роздуті горщики з циліндричним горлом, чашки з невеликими ручками та глибокі миски з вертикальним краєм. Глина цих виробів добре відмучена і містить лише дрібну домішку шамота, піску або дерева. Поверхня столового посуду зазвичай залощена до лакового блиску і має чорний, жовтий і навіть рожевий кольори. Орнамент у вигляді шишечок на плічках супроводжується густими горизонтальними або вертикальними каннелюрами на горлі і тулубі. Останні частіше трапляються на невеликих лощених посудинах. Краї деяких лощених мисок і чаш мають хвилясте, так зване пелюсткове оздоблення. В обмеженій кількості зустрічається чорноліський посуд, що проникає на голіградську територію.

За словами Л. Крушельницької, порівняння керамічного матеріалу з посудом інших культур фракійського гальштату дозволило припустити, що носії голіградської групи пам'яток мали етнічні зв'язки з населенням Верхнього Потисся [34, с. 25]. У свою чергу, Г. І. Смірнова пропонує об'єднати пам'ятки Прикарпаття та Верхнього Потисся під загальною назвою культура Голігради [74, с. 77].

Під час багаторічних досліджень пам'яток культури Гава було зібрано значну кількість речового матеріалу, зокрема кераміки, яка складає більшість.

Техніка виготовлення цієї кераміки є стрічковою, яка була поширена в домашньому керамічному виробництві, включаючи виробництво простих і складних форм [50, с. 45]. Глиняній масі додавали шамот, пісок, іноді жорстя. Ці домішки покращували корисні властивості глини, забезпечуючи вогнетривкість виробів та запобігаючи їх деформації [12, с. 144].

Згідно з технологією виготовлення та призначенням, голіградський керамічний посуд поділяється на дві підгрупи: кухонний (підгрупа А) і столовий (підгрупа Б).

Розглянемо більш докладно кожен з цих підгруп. Посуд підгрупи А відзначається низькою якістю і значними розмірами. Його особливістю є світло-коричневий або охристий колір, а випал - добрий, але нерівномірний. Основною формою є горщики, більшість з яких мають шишкоподібні виступи-упори під вінчиком. Ще однією особливістю цього посуду є сліди розчосів від соломи чи трави, які були запозичені з попередніх культур регіону. За словами Е. Балагурі, ця кераміка широко використовувалася на ранньому етапі культури, але в класичний період (X – VIII ст. до н.е.) використовується рідко [3, с. 137].

Давайте розглянемо різні види кераміки з Підгрупи А, починаючи з горщиків. За їхніми параметрами, зокрема за формою вінчика і тулуба, дослідники виокремлюють три основних типи.

Перший тип: горщики з ледь виділеним вінчиком, тулуб конічно звужується до дна або трохи випуклий. У верхній частині вони прикрашені невеликими шишкоподібними виступами. Діаметр вінчика (D) – 18-35 см; діаметр дна (d) – 9-13 см; висота (H) – 20-42 см. За словами Г. Смирнової, цей тип горщиків є найбільш поширеним серед керамічних комплексів культури як Верхнього Потисся, так і в Прикарпатті [35, с. 214].

Варіантом цього типу є горщики з хвилястим вінчиком, під яким присутні невеликі виступи. Поверхня, в більшості випадків, покрита розчосами. D – 14-20 см; d – 8-11 см; H – 16-21,5 см. Горщики цього варіанта

відомі по керамічних комплексах поселень Сомотор та Лекинца де Муреш [28, с. 37] і могильника в Сопоті на Прикарпатті.

Другий тип: стрункі горщики з плавно відігнутих в'язкою і виділеним горлом. Тулуб слабоовальний, його найбільше розширення припадає на верхню частину посудини. D – 14-27 см; d – 7-18 см; H – 17-37 см.

Третій тип: горщики джжкоподібної форми. На території Верхнього Потисся вони представлені фрагментарно [62, с. 122]. Цілоком горщик такої форми відомий з поселення голіградської групи в Залісках. D – 8 см; d – 5,5 см; H – 9 см [34, с. 58].

Розглянемо тепер кераміку з Підгрупи Б, до якої відносився посуд вищої якості у порівнянні з кухонним, і призначений функціонально як столовий посуд. Глиняне тісто було добре відмучене, з домішками дрібного шамоту і піску, та мало добрий випал. Зовнішня поверхня гладжена чи лискувала чорним, іноді коричневим кольором. Останнє надавало виробам більш естетичний вигляд і ущільнювало їхню поверхню. Внутрішня поверхня лискованих посудин мала червоно-рожевий колір, що становило одну з виразних особливостей культурної кераміки [74, с. 79].

Ця підгрупа включає різноманітний асортимент посуду, такий як корчаги-амфори, вази, миски, черпаки, та горщики. Давайте докладніше розглянемо кожен з типів, розпочавши з корчаг-амфор, серед яких дослідники виділяють чотири типи.

Перший тип: корчаги з високим горлом, які зазвичай прикрашені горизонтальними канавками і конічно звужуються до добре відігнутого в'язчика. Тулуб випуклий з найбільшим розширенням в нижній третині. В більшості випадків на плечиках корчага присутні рогоподібні виступи, які видавлювались із середини і прикрашались канавками, утворюючи концентричні півкола. Інколи канавками прикрашалася шийка та найбільше розширення тулуба. D – 13-39 см; d – 7-20 см; H – 17-95 см.

Як відзначає Л. Крушельницька, населення культури Гава взяло традицію виробництва амфор від попередніх культур регіону [54, с.122]. Їх

також називають урнами псевдовілланова, оскільки вони мають схожі аналогії з ранніми урнами типу Вілланова в Італії [54, с. 33]. Однак культура Гава розробила свої варіанти, що стали її характерною особливістю. Слід зауважити, що протягом усього існування культури форма корчагів поступово змінювалася [10, с. 8].

Другий тип амфори - з плавно відігнутих в'язками, високою шийкою та випуклим, гіриземистим тулубом, дно вузьке. D – 12-26 см; d – 8,5-15 см; H – 28-47 см. Подібно до корчагів першого типу, цей тип амфор генетично відноситься до посуду носіїв культур середньої бронзи, при цьому змінюється форма шийки. На початковому етапі культури Гава характерне циліндричне горло, але на класичному етапі (X – VIII ст. до н.е.) воно стає воронкоподібним [2, с. 31]. Цей тип корчагів зустрічається на більшості пам'яток культури, включаючи поселення: Сомотор, Тисашварі, Динтешті, Саретел, Речі, Шинкраєні [16, с. 103].

Третій тип - це посудини з відносно відігнутих в'язками і високим горлом, чітко відокремленим від випуклого тулуба, що конічно звужується до дна. Плечики оздоблені вертикальними канавками, іноді з наявністю вухка. D – 5,6-13 см; d – 4,3-9 см; H – 10,8-21 см. Такі амфори відомі в області Саболч і можуть мати своє коріння в культурі полів поховальних урн, зокрема, в локальній групі Вал [51].

Четвертий тип – широкогорлий посуд з плавно відігнутих в'язками. Тулуб має круглу форму з найбільшим розширенням в центральній частині. На плечиках присутні невеликі округлі ручки, а дно вузьке. D – 17-20 см; d – 7-7,5 см; H - 18-25 см. Такий посуд відомий на пам'ятках станівської культури [69, с. 5] і також зустрічається на об'єктах лужицької культури в Словаччині.

Наступним елементом у нашому дослідженні є вази. Їх відзначає плавно відігнутий в'язок, прикрашений чотирма або п'ятьма пелюстковими виступами. Шийка чітко виділяється від плечиків, тоді як тулуб приземистий і випуклий. Діаметр в'язка перевищує висоту посудини. У процесі

оздоблення використовувалися канавки, хвилясті лінії, півкола і невеликі соскоподібні виступи.

Подібний посуд часто зустрічається у керамічних комплексах артефактів культури Гава [1, с. 67] і генетично пов'язаний із керамічними комплексами південної частини Карпатського басейну. За думкою деяких дослідників, посуд із пелюстковими виступами є архаїчним типом посуду культури Гава [74, с. 80]. З часом вази такого типу виходять з ужитку.

Ще однією із найпоширеніших форм посуду є миски. Більшість з них прикрашені канелюрами, дрібними насічками чи круговими лініями по краю вінчика, іноді використовуються шишкоподібні виступи. Загалом існує 14 різних варіантів орнаменту [3, с. 137]. За профілем посудини виділяють п'ять основних типів.

Перший тип – конічні миски з невиділеним вінчиком. D – 19-25 см; d – 3,5-8 см; H – 5,5-9 см.

Другий тип - широкогорлі миски з загнутим в середину вінчиком і конічним тулубом. Місце найбільшого розширення іноді прикрашається невеликими шишкоподібними виступами або невеликими ручками. D – 9,5-22,5 см; d - 8,5 см; H – 4-8 см.

Третій тип – конічні миски. Вінчик прикрашений пелюстковими виступами, а дно вузьке. D – 19-42 см; d – 10-11 см; H – 12-4 см.

Четвертий тип – миски з відігнутих вінчиком, оздоблені пелюстковими виступами. Плечі чітко виділені, від яких тулуб конічно звужується до дна. D – 13-30 см; d – 5,5-9,5 см; H – 9-14,5 см.

П'ятий тип - миски з плавно відігнутих вінчиком, чітко підкресленими плечами і напівсферичним тулубом. D – 16,5 см; H – 5 см.

Черпаки класифікуються за профіліровкою на чотири основні типи.

Тип I. Конічні черпаки із петлеподібною ручкою, що кріпилася до вінчика і середньої частини тулуба. Внутрішня поверхня іноді прикрашена паралельними канелюрами. D – 8-21 см; d – 5-9 см; H – 6,5-9 см.

Тип II. Черпаки з невиділеним вінчиком і напівсферичним тулубом, а також великою петлеподібною ручкою. D – 13-19,5 см; H – 6-9 см.

Тип III. Біконічні черпаки з плавно відігнутих вінчиком. Виразні плечики. Ручка петлеподібна, кріпилась у вінчика і перелому тулуба, високо виступає над устям. D – 9-14 см; d – 5-5,5 см; H – 5-9 см. Виділяється два варіанти [17, с. 67].

Варіант А. Черпаки з конічним тулубом.

Варіант Б. Приземисті посудини із випуклим тулубом і декором на верхній частині корпуса.

Тип IV. Черпаки з плавно відігнутих вінчиком і чітко підкресленими плечиками. Нижня частина тулуба може мати виражену овальність. Ручка петлеподібна, високо виступає над устям. Іноді внутрішня поверхня прикрашена дугоподібними та кільцевими лініями, що утворюють характерний орнамент для аналогічних посудів лужицької культури. D – 8,5-9 см; d – 2-3 см; H – 3,5-4 см. Подібні черпаки також виявлені на археологічних пам'ятках лужицької культури [22, с. 55].

Дослідники також, враховуючи профіль, виділяють три типи горщиків.

Тип I. Горщики біконічної форми. Іноді вони прикрашені невеликими ручками у верхній частині тулуба. Горло відкрите, дно широке або вузьке. D – 12-14 см; d – 5-11 см; H – 14,5-23 см. [18]

Тип II. Горщики із коротким плавно відігнутих вінчиком. Горло прикрашене горизонтальними врізними лініями і має невеликі округлі ручки. Тулуб слабоовальний, дно вузьке. D – 18 см; d – 7 см; H – 23 см. Такий горщик також виявлений у лужицькому похованні 15 в Партизанську в Словаччині [18].

Тип III. Глибокі конічні горщики із широким відкритим горлом та вузьким дном. Невеликі круглі ручки розміщуються у верхній частині. D – 11,5-22 см; d – 6-11 см; H – 13-24 см.

Підсумовуючи аналіз керамічного асортименту пам'яток культури Гава, можна зауважити, що посуд має значні аналогії зі знахідками на пам'ятках

раннього гальштату Карпато-Дунайського регіону. У IX столітті до н.е. стабільність у регіоні порушується з приходом нових, незнайомих племен. Їхню присутність фіксують, перш за все, за керамічними виробами домашнього виробництва. Виникає конфліктна ситуація, що призводить до заснування низки городищ культури Гава [74, с. 76]. З північного напрямку надходять племена лужицької культури, з заходу – представники культури полів поховання, а з південно-східного – кіммерійці [Котигорошко, 2008, с. 98]. В результаті, наприкінці IX століття до н.е., культура Гава припиняє своє існування на основній території, за винятком Верхнього Потисся, де вона зберігається до VIII–VII століть до н.е. [18].

Отже, голіградська культура спочатку займала територію Верхнього Потисся, а пізніше проникла в Прикарпаття та райони верхньої течії Дністра. Ця культура відрізняється від інших археологічних культур (чорноліська, висоцька, лужицька) за допомогою характерних особливостей в кераміці та глиняних виробках. Глина та кераміка відігравали ключову роль у побуті населення Голіградської культури. Глиняні вироби були поширені та використовувалися як плоскі круглі пряслиця, котушки, горщики, чашки, миски та інші посудини. Керамічні вироби Голіградської культури мають специфічні ознаки, які відрізняють їх від інших археологічних культур. Це включає в себе різноманітні форми горщиків, чашок та мисок, а також оздоблення у вигляді горизонтальних та вертикальних каннелюр. Вироби виготовлялися з добре відмученої глини, і деякі з них були лаковані для досягнення блиску. Глина містила дрібні домішки, такі як шамот, пісок. На Голіградську культуру впливав чорноліський посуд, який зустрічався у обмеженій кількості та проникав на її територію. Голіградська культура має свої унікальні риси, особливо в керамічних виробках, що відрізняють її від інших суміжних археологічних культур.

2.2. Різновиди виробів з каменю та кістки

Вивчення різновидів виробів з каменю та кістки в рамках голіградської культури відкриває перед дослідниками захоплюючу можливість зануритися в археологічну спадщину та розгадати таємниці життя давніх спільнот. Ці вироби відіграли важливу роль у повсякденному житті, релігійних ритуалах та соціокультурних практиках цієї культури. Їх детальний аналіз допомагає реконструювати економічні, соціальні та технологічні аспекти минулого, а також зрозуміти взаємодію людини з природним середовищем та іншими спільнотами. У цьому контексті, дослідження різновидів виробів з каменю та кістки голіградської культури має значення для розширення наших знань про давню історію і розвиток цієї важливої археологічної культури. Проте варто відзначити, що на сьогодні у науковій літературі представлена досить незначна кількість знахідок та артефактів вирорблених з кістки чи каменю на археологічних об'єктах голіградської культури.

Бойові сокири як зброя з'явилися в період кризи і розкладу первісно-общинного суспільства. В час, коли почастишали бойові сутички між первісними общинами, збільшувалася кількість людей, які брали в них участь, ускладнювалися прийоми збройної боротьби. Ситуація вимагала якісно нової зброї. Населення все частіше вдавалося до ближнього бою, в якому застосування списа, лука і стріл було неефективним. До певної міри проблема вирішувалася використанням дерев'яної палиці або ж булави, та їх застосування потребувало значної фізичної сили, лише удар у голову міг завдати смертельну травму супротивнику.

Отож необхідна була зброя ударної та рубаючої дії, придатна для використання людьми з різними фізичними можливостями. Нею стала бойова сокира. Цей вид зброї не був зряддям мисливським, як лук, стріли чи спис, в його основі – досвід виготовлення господарських сокир з використанням операцій свердлення та шліфування. Бойова сокира як якісно нова зброя

відповідала потребам ближнього бою впродовж енеоліту [21], бронзового і ранньозалізного віків.

Існує думка, що сокири були зброєю переважно кінноти. Саме кочовики-вершники ямної, катакомбної та зрубної культур озброювалися бойовими сокирами. Зафіксовано використання сокир цими племенами у більш ранньому періоді, ніж їхніми сусідами.

Кам'яні просвердлені сокири становлять значну частину знайдених кам'яних виробів IV – II тис. до Р. Х. Використовуються й інші назви цих артефактів: просвердлені молоти [54, с. 170-172], молотки, сокири-молоти [28, с. 38], сокири-молотки [79, с. 63].

На думку І. Михальчишина, ці терміни не зовсім відповідають формі та функціональному призначенню даних виробів [62, с. 164]. У молотів та молотків клиноподібна частина розташована перпендикулярно до осі отвору, в сокирах – паралельно. У молота, молотка основною робочою частиною є обух, а клиноподібне – лезо виконує допоміжну функцію і призначене для розклепування, тому воно притуплене.

Кам'яні просвердлені сокири з гострим клиноподібним лезом, розташованим паралельно осі отвору, призначені для рубання і нагадують за формою крем'яні та палеометалеві сокири.

Спробуємо розглянути та проаналізувати виявлені та досліджені зразки виробів з каменю та кістки. Цікавим в цьому контексті є поселення Блищанка на річці Серет. На відстані 0,5 км на південний схід від села Блищанка, розташованого в Заліщицькому районі Тернопільської області, в області, відомій як Горби, розташувалося значуще багат шарове поселення. Це поселення розташоване на плато відносно річки Серет на покладчастому схилі висотою до 8 метрів над рівнем першої надзаплавної тераси струмка Ярмівка, який облямовує мис із південного боку. Зі сходу його обмежують правобережні схили долини струмка Гнила, які, зливаючись, утворюють глибоку долину і становлять правобережного притоку річки Серет.

За даними Ю. Малеева, поселення стало відомим ще в 20-х роках ХХ століття, а в 1964-1966 роках тут проводили розвідки місцеві краєзнавці, такі як О. С. Тур, Л. Й. Скибицький, В. І. Олійник. У 1965 році Ю. М. Малеев та О. С. Тур провели дослідження урочища Ярмівка. Крім основної території поселення трипільської культури, були виявлені культурні шари голіградського та давньоруського періодів [57, с. 45].

З особливим інтересом важливий для нас є голіградський шар, де були знайдені вироби з кістки та каменю. Каменеобробка включає цілі та фрагментовані зернотерки з девонського пісковика, сокири і тесла з опоки, яка широко використовується в Середньому Подністров'ї. Також були виявлені уламки полірувальних плиток для обточення рубаючих інструментів з окремих різновидів кварциту.

Вироби з кістки включають одно- і двохкінцеві проколки, які виготовлені на епіфізних частинах та сколах. Також були знайдені рідкісні шпателі для обточування стінок глиняного посуду, що іноді називають кинджалами. З рогатих трубчастих кісток дрібної рогатої худоби виготовлені руків'я для фіксації в них кремінних інструментів праці, таких як кінцеві скребки, прокрутки, свердла і т. д. Також виявлені циліндричні намистини.

Виявлено кілька рогових мотиків з отворами для кріплення амулетів-підвісок. Особливістю є стилізована голова бика на роговій платівці. Очі та рот тварини передані наскрізь отворами, а бокові отвори служили для кріплення предметів одягу. Подібна форма знахідки відома у поселенні Більче-Золоте – Вертеба [29, с. 27], а кістяні та рогові вироби аналогічні цим були знайдені на численних пам'ятках трипільської культури [78, с. 237-238].

Під час розкопок 1974 року в східній частині урочища Горби на мису, де зливаються два струмки, було вивчено культурний шар гальштатського періоду. Тут виявлено рештки напівземлянкової споруди, форма якої була неправильною овальною. Стінки споруди поступово звужувались донизу. Довжина житла складала 2,6 м, а максимальна ширина – 1,8 м. Плоске дно з утрамбованої глини знаходилося на глибині 1,05 м.

Присутність вогнища поруч свідчить про можливе використання цієї споруди як житла. Вогнище мало неправильну форму і максимальний діаметр 0,85 м. Його використання тривало, що підтверджується обмащеною глиною черінню, яка була пропалена на глибину 5-7 см. Ймовірно, вогнище використовувалося для готування їжі влітку [57, с. 54].

Яма № 2 мала зовсім інший характер. Вона мала неправильну форму з розмірами 2,45x1,7x2,15 м, а плоске дно знаходилося на глибині 0,75 м від сучасної поверхні. У центрі ями стояв великий кам'яний стовп висотою 1,7 м, виготовлений з вапняку, з чотирикутною формою перетину розміром 50x65 см. Нижня частина була загостреною, а верхня площина була нерівно збита. На бокових стінках протягом усієї довжини розташовувались вузькі паралельні жолобки, що ймовірно були вимиті водою.

Камінь використовувався у культових цілях, що підтверджується знахідками у ямі біля його підніжжя. Крім розбитого посуду, тут були знайдені череп оленя та глиняна зооморфна статуетка. Важливо зауважити, що поруч із каменем було виявлено глиняну чоловічу статуетку-тарахкальце, яка має виражене культове призначення.

Гальштатське поселення розташоване на протилежному лівому березі струмка в урочищі Над Гнилою. Воно охоплює площу близько 200 x 300 м і простягається вздовж струмка. Під час дослідження на поселенні була розкопана господарська яма, яка мала форму неправильного круга з діаметром 1,55 м у верхній частині. Яма поступово розширювалась донизу до розмірів 1,95 м у діаметрі, з плоским дном на глибині 1,2 м від сучасної поверхні [57, с. 55]. На поселенні також виявлено фрагмент дбайливо обробленого крем'яного серпа з двосторонньою ретушшю, що є характерними виробами для раннього залізного віку у Подністров'ї.

Отже, вироби з каменю та кістки, що характеризують голіградську культуру, свідчать про високий рівень майстерності та творчості цієї цивілізації. Кам'яні інструменти використовувалися для різноманітних потреб, включаючи мисливство та ремесла, тоді як вироби з кістки демонструють високий рівень

обробки матеріалу та творчого підходу до виготовлення предметів побуту та прикрас.

Відтак, кераміка та вироби з глини відігравали значну роль у побуті населення голіградської археологічної культури. З глини виготовляли плоскі крупні пряслиця та катушки, які пізніше стали досить поширеними серед сусідніх племен у скіфський період. Основна частина глиняних виробів – це посуд. У керамічних комплексах спостерігаються відмінності цієї культури від чорноліської, висоцької та лужицької. Проста кухонна кераміка складається з горщиків з вигнутими боками, трохи розширеними нижче середини корпусу, з невеликим дном і широким горлом, що представляють типові горщики гальштатського стилю. Дослідники поділяють голіградський керамічний посуд на дві підгрупи згідно з технологією виготовлення та призначенням: кухонний (підгрупа А) та столовий (підгрупа Б). Ці вироби виготовлялися з добре відмоченої глини, деякі з них були лаковані для надання блиску. Глина містила невеликі домішки, такі як шамот або пісок. Чорноліський посуд мав певний вплив на голіградську культуру, але зустрічався в обмеженій кількості та проникав на її територію. Голіградська культура володіє унікальними рисами, особливо у сфері кераміки, що відрізняє її від інших суміжних археологічних культур.

Характеристику каменеобробки становлять цілі й фрагментовані зернотерки з девонського пісковика, сокири та тесла з опоки, родовища якої розповсюджені в Середньому Подністров'ї, а також розбитки полірувальних плиток для шліфування рубаючих інструментів із різних видів кварциту. Вироби з кістки представлені одно- та двокінцевими проколами, виготовленими з епіфізних частин і сколів. Досить рідкісними знахідками є шпателі для обробки стінок глиняного посуду, які іноді порівнюють з кинджалами. Рукоятки для крем'яних інструментів, таких як кінцеві скребки, свердла тощо, виготовлені з кісток дрібної рогатої худоби, а також циліндричні намистини.

РОЗДІЛ 3. ВИРОБИ З МЕТАЛУ

3.1. Знаряддя праці

Археологічні розкопки та дослідження різних культур в Україні надають нам виняткову можливість краще розуміти життя та побут минулих поколінь. Однією з цікавих та значущих культур, що існувала в цьому регіоні, є голіградська (гальштадська) археологічна культура. Ця культура відзначалася не лише своєрідними соціальними та культурними аспектами, але й застосуванням специфічних знарядь праці, таких як сокири та серпи. Вони стали невід'ємною частиною побуту та господарської діяльності цієї культури, відображаючи її економічні та технологічні особливості.

Голіградська (гальштадська) археологічна культура, яка розквітала приблизно в V тисячолітті до н.е., відноситься до пізнього неоліту та ранньої епохи міді. Це був період, коли людство активно переходило від примітивного збирацько-мисливського способу життя до осілого сільськогосподарського. Вирощування рослин та розвиток ремесел в цьому контексті вимагали від людей нових інструментів, що сприяли б кращому обробленню землі та виробництву різних матеріальних благ.

Серед таких інструментів особливе місце належить сокирам та серпам. Сокири, з їх гострими сталевими кромками, відігравали важливу роль у рубанні дерев, виготовленні матеріалів для будівництва, створенні різних об'єктів побуту та ремесел. Серпи ж, з своєю загостреною кромкою, були ідеальними інструментами для збирання і обрізки зернових культур, що відіграло важливу роль у забезпеченні харчування спільноти.

Як відзначав І. Свешніков – металеві вироби, що знаходяться на поселеннях та в скарбах голіградської групи, мабуть, не мають жодних

специфічних особливостей [69, с. 4]. Так скарб у с. Голігради містить предмети кінського спорядження так званого фрако-кіммерійського типу. Це псалії з трьома отворами, оформленими у вигляді трубочок, і невеликими капелюшками на обох кінцях, близькі до псалій цимбальського типу в Північному Причорномор'ї, хрестоподібні і великі конічні бляхи і вісімкоподібні тонкі бляхи, аналогічні часто зустрічаються в передскіфський час в інших культурах [30].

Скарби матеріальних цінностей пізньобронзової епохи є цікавою та інформативно насиченою категорією археологічних об'єктів, особливо в контексті Центральної та Східної Європи. Їх склад і обставини, в яких вони були заховані, становлять важливий ресурс для вивчення соціально-економічних, військово-політичних та духовних аспектів життя давнього населення [27, с. 68].

Михайлівський скарб золотих речей, знайдений у 1878 та 1896 рр., загальною вагою близько 7,5 кг не має рівних у всьому Карпато-Балканському районі. Він складався з двох діadem, шийної гривні, п'яти браслетів, 12 зооморфних і лучкових фібул, семи блях, понад 2 тис. намистин, пірамідальної підвіски, двох навершів рукояток кинджалів, чотирьох чаш, мотка золотого дроту та злитка золота. Крім золотих речей, у скарбі були ще бурштинові та скляні намистини. Уламки посуду, в якій була одна з двох частин скарбу, пов'язують цю знахідку з пам'ятниками Голіградської групи. Речі скарбу особливо цікаві за орнаментациєю, яка знайомить нас із ранньофракійським мистецтвом і одночасно відображає релігійні уявлення фракійських племен [69, с. 10-17]. У визначенні дати скарбу немає єдиної думки. Найчастіше його відносять до VIII-VII ст. або лише до VII ст. до зв. е., точніше до його середини.

З інших скарбів, що належать до розвиненого та заключного періодів гавсько-голіградського культурного комплексу в Прикарпатті, слід зазначити скарб з Підліська Львівської обл., в якому знаходилися перші для даної території залізні знаряддя праці – сокира та маленький молоток.

Крім того, скарб цікавий тим, що до його складу входили речі, характерні для висоцької та лужицької культур. У скарбах бронзових виробів із Закарпаття, що належать до IX-VII ст. до н. е., таких, як Олешніківські, переважали знаряддя праці (кельти, серпи) та зброя (мечі, наконечники списів) середньоєвропейського і рідше семиградського типів [58, с. 93-100]. Найбільше вони пов'язані з верхнім Потиссям по той же бік Карпат, де існували середньоєвропейські форми бронзових речей. До широко поширених предметів кінця епохи бронзи – початку залізного віку відносяться знахідки металевих виробів у шарі Магала IV (бронзові голки та чотиригранні шила, бронзові шпильки та долото). Окрім бронзових, знайдено кілька залізних предметів – два ножі, кільце та уламок окування.

Розглянемо більш детально знаряддя праці представників голіградської культури та допоміжний реманент що використовувався у господарській діяльності.

На сьогодні на території поширення пам'яток Голіградської культури в різні роки виявлено близько 90 бронзових однушkových кельтів. З огляду на їх зовнішні ознаки, як-от: загальні пропорції, форма тіла, краї втулки, вигин леца, особливості фасок, наявність литого декору – кельти, знайдені на території поширення пам'яток Голіградської культури розділено на дві групи. До першої групи зараховано екземпляри з рівною втулкою, серед яких виділено 6 провідних типів. До другої групи верхньодністровських кельтів віднесено знаряддя, які на зовнішньому краю втулки мають дзьобопо-дібний виступ. У другій групі виділено 3 провідних типи.

До першого типу першої групи верхньодністровських бронзових кельтів віднесено однушкові екземпляри з рівною втулкою, трапецієподібними фасками та сильно опущеними донизу боковими рельєфами. Окремі з цих зразків (наприклад, зі «скарбу» в Грушці) відрізняються від основного типу (за нього вважаємо кельт із Дідилова)

тим, що бічні рельєфи посередині прикрашені поздовжнім рельєфним пружком [5, с. 96].

До верхньодністровських кельтів другого типу першої групи дослідники відносять екземпляри з аркоподібним фаскою, які представлені двома зразками в ранньоголіградському «скарбі» з Грушки та зі Сапогова.

До третього типу першої групи віднесено однушкові, здебільшого масивні й важкі кельти видовженої форми з рівною втулкою й виразним валикоподібним потовщенням на її краях. Під втулкою у верхній частині такі кельти прикрашені опуклим геометричним декором у вигляді трикутника або якоїсь іншої геометричної фігури в обрамленні ліній та ще трьома «звисяючими» лініями [5, с. 102].

Майже для всіх верхньодністровських кельтів третього типу першої групи притаманні значні розміри. Наприклад, кельти розглядуваного типу зі «скарбу» в Потічку сягають у довжину 13,5-14,5 см, а схожі до них за формою й декором екземпляри зі скарбу в Межирічях – до 15,0-15,5 см. Примітним є і той факт, що верхньодністровських кельтів третього типу першої групи досі не виявлено на території поширення пам'яток Висоцької культури. Чи можуть кельти цього типу розглядатися для територій Верхнього Придністров'я як маркери Голіградської культури – ще потрібно вивчати.

До четвертого типу першої групи кельтів Верхнього Придністров'я віднесено екземпляри однушкових, майже приземкових пропорцій, які мають невелике «вкорочене» тіло та особливо виділену робочу частину у формі трапецієподібної арки, поміщену в помірно велику втулку з рівними краями. Робоча частина цих кельтів рідко має півкругле лезо, частіше – асиметричне, косо зрізане вниз. Велике вушко та часом орнаментовані краї втулки паралельними пасками литого декору, який простягається до верхньої частини фасок у вигляді прямих, дугасто вигнутих або півкруглих литих пружків [58, с. 56].

До найменш чисельного, серед верхньодніпровських кельтів, п'ятого типу першої групи віднесено однушкові екземпляри, які, на відміну від вищеописаних типів, мають струнке, часом звужене в середній частині тіло, рівну втулку (з одним великим і кількома меншими пружками) і широке, чітко виділене трапецієподібне лезо з прямою або півкруглою ріжучою частиною.

Бронзові ножі пізньобронзового періоду належать до тих категорій речового інвентарю, який вважають доволі рідкісним. Справді, на сьогодні з території Українського Правобережного Лісостепу знаємо опублікованими не більше як півтора-два десятки бронзових однолезих ножів вказаного періоду, причому, більш як половина з них знайдена випадково й лише одиниці в закритих комплексах – похованнях і т. зв. скарбах.

Всі відомі на даний момент зразки бронзових ножів з одним лезом та плоскою рукояткою можуть бути попередньо класифіковані. Основною ознакою для даного різновиду ножів вважаємо профіль їхньої спинки, а допоміжними (вторинними) ознаками – форму руків'я, особливості орнаментациї та місце її розміщення на виробі. За цими ознаками на сьогодні можна виділити щонайменше чотири типи бронзових ножів, які були у використанні носіїв Голіградської [5, с. 113].

До гальштатського періоду відносяться, очевидно, дві втулки кельтів з Хотина, а також бронзовий серп з с. Шипинці Кіцманського р-ну. Перший фрагмент кельта, можливо, середньодунайського типу був знайдений в ур. Кар'єр на північній окраїні населеного пункту. Під трикутним у перетині краєм втулки він був орнаментований трьома горизонтальним валиками. Інший екземпляр належав безвушковому знаряддю з потовщеним та косо зрізаним краєм втулки [24, с. 67].

Схожий долотоподібний виріб з глухою втулкою та без характерних додаткових площин був виявлений у верхньому горизонті поселення Магала, [69, с. 69], а також у Неділиських, Заложцях і Хоросткові.

Серп представлений дугоподібно заокругленим виробом із невеликим трапецієподібним виступом на спинці та двома валиками на одній із площин. Лезо знаряддя широкіше. В. А. Дергачов відносить такі серпи до типу Gyermely, який побутував протягом широкого хронологічного діапазону – (приблизно XII-~~VIII~~ ст. до н. е.) і територіально співвідноситься з культурою Гава-Голігради [76, с. 55]. Близькі морфологічно знахідки походять з Ловесберен.

Протягом останніх років співробітниками Чернівецької філії «Охоронної археологічної служби України» під керівництвом С. В. Пивоварова було зафіксовано також знахідки двох скарбів бронзових виробів [67, с. 90].

Перший скарб був знайдений за випадкових обставин під час земляних робіт у м. Кіцмані. Він був виявлений місцевим жителем В. Булегою, під час спорудження фундаменту на своєму обійсті. За посередництвом А. Фантуха всі речі скарбу були тимчасово передані для вивчення чернівецьким науковцям.

Скарб складався з 14 бронзових предметів: чотирьох кельтів з увігнутими або прямими краями втулки, уламку масивного серпа, ножа, стержня та браслетів трьох різновидів.

Скарб відноситься до ранньогальштатського часу й датується, очевидно (приблизно XII-XI ст. до н. е.). Скарб був виявлений за 30 м від невеликого струмка (правий берег) – правої притоки Кіцманського Поточу, який у свою чергу приблизно через 1 км впадає у р. Совицю. Огляд стінок траншей під фундамент дозволив встановити, що скарб був захований безпосередньо під долівкою чималої споруди (понад 4 × 6 м), очевидно наземної, з каркасно-стовповою конструкцією стін.

Другий скарб був виявлений у жовтні 2007 р. в с. Коровія (межа із с. Годиловом) Глибоцького р-ну, де місцевим жителем Г. Репчуком на своєму городі була знайдена бронзова бойова сокира-чекан [58, с. 78].

За посередництвом І. М. Мафтіяка та учителя історії Чагорської школи В. С. Яловка знахідка потрапила до співробітників охоронної археологічної служби. У ході подальшого обстеження місця знахідки було виявлено ще 34 бронзові предмети: обухи сокир-чеканів, зламані кельти східнокарпатсько-трансільванського і угорсько-трансільванського типів та їхні фрагменти, серпи, ніж, цілі та фрагментовані браслети, уламки бронзової чаші тазлитки металу різної форми і розміру. Скарб був захований на вершині одного з мисоподібних пагорбів на правому березі р. Яблунівець (правої притоки р. Коровія) й зосереджувався на ділянці 15 × 20 м. Типологія виробів дозволяє датувати його в межах приблизно XIII-XII ст. до н. е.

Важливим відкриттям є скарб, який було виявлено навесні 2014 року на північній околиці міста Чернівці, у районі Рогізна, на орному полі приблизно за 0,9 км на північний захід від кладовища та східніше дороги Чернівці – Задубрівка (вул. І. Підкови). Знахідки були розкидані на площі діаметром до 30 метрів, що представляла собою нахилений правий берег невеличкого потоку, який через 1,5 км впадає у річку Шерівці – правого притоку річки Мошків. Відстань від місцезнаходження до потоку становила приблизно 200 метрів, а відносна висота над його рівнем орієнтовно складала 10-12 метрів. Бронзові артефакти, які потрапили у приватні руки, було успішно оброблено, і значну їх частину – 18 екземплярів – вдалося зібрати для передачі до Чернівецького обласного краєзнавчого музею [74, с. 76].

Загалом у складі скарбу виявлено 42 предмети, об'єднані загальною вагою 2294,9 грама: цілі вироби та їх фрагменти, металеві злитки, покриті зеленою плямою, місцями вкриті патиною. З цієї кількості, 16 екземплярів належать до 6 раніше пошкоджених виробів. Ціле (чи умовно ціле) представлено 5 знахідками.

Серпи становлять найбільшу категорію виробів - 8 екземплярів, всі з яких є фрагментованими та деформованими. З точки зору морфологічних ознак вони поділяються на дві групи. Перша група включає «гачкуваті» серпи

(Hakensicheln), які мають дугоподібно-колінчасту форму та характерний закінчений гачок, вигнутий назовні. По периметру спини серпів посилені потовщеним валиком, а також додатковими внутрішніми нервюрами на ручці та гачковій частині 4 екземплярів. Усі серпи відливалися в односторонніх закритих формах з боку спини лезової частини, де на 5 виробів чітко відзначені сліди відламаних литників. До даної групи відноситься 6 знахідок.

Серп був розламаний у давнину на три частини, причому робочий край трошки прокований на смужку шириною 0,5 см. По центру леза видно слід від рубання. У верхівці леза мається отвір, який виник при відливанні.

Більш детальну класифікацію та культурно-хронологічне членування серпів із гачком викладено у праці В. О. Дергачова, де вони об'єднані в тип Герменешть [72, с. 133]. Ці класифікації додатково розроблені в колективній монографії з супровідним каталогом [9, с. 78].

Основу класифікації складають метричні показники серпів, такі як довжина лезової та ручної частин, максимальна довжина виробу, а також їхня вага. Важливо враховувати, що ці параметри можуть змінюватися в процесі експлуатації знаряддя. Також, у випадках дугастої форми важко точно визначити межу між лезовою частиною та ручкою, що важливо враховувати при розрахунках для уникнення похибок.

За цими показниками розглянуті знахідки з даного скарбу відносяться до виробів з низькими пропорціями. Більшість «гачкуватих» серпів, за більшістю показників, належать до пізнього варіанту Ілішень. Однак за деякими параметрами, такими як вага та ширина леза, чотири з них подібні до масивніших виробів варіанту Ружіноаса. Вага цих серпів, в середньому понад 155 г, приблизно втричі перевищує масу 5 інших екземплярів. Остання знахідка відрізняється від попередньої групи за морфологічними ознаками, має менші пропорції та гострий кут між лезовою і ручною частинами.

Два інші вироби з цієї самої категорії представлені серпами із кнопкою-гудзиком, відомими як Knopfsicheln. Ці серпи мають дугоподібну форму, а

також кнопку-виступ на п'яті біля спинки. Спинка їх потовщена двома валикам.

1. Один із серпів розламаний у давнину на дві частини. На носковій частині, біля спинки, є невеликий виступ, який, очевидно, пов'язаний з газовідвідним каналом ливарної форми. Це пояснюється тим, що вироби такого типу відливалися в односторонніх закритих матрицях з боку торця ручки [9, с. 275].

До комплекту скарбу входять кілька фрагментів конструкції бронзового втульчастого наконечника для списа чи дротика. Перший фрагмент представляє собою проміжну частину конічної трубчастої втулки, що має пера по обидва боки. Край пера вигострений, а в середині втулки розташований рельєфний валик. Від цього валика виходять додаткові ребра жорсткості, які спрямовані до основи пера. Другий фрагмент з'єднується з першим і має ливарний шов та поперечний отвір діаметром 0,3 см для додаткової фіксації наконечника на древку. Третій уламок є частиною краю втулки, яка, ймовірно, також входила до складу цього виробу. Максимальна ширина пера наконечника становила приблизно 3,2 см, діаметр втулки – 2,1 см, а початкова довжина списа оцінюється в межах 15-17 см. Загальна вага фрагментів складає 41,4 г (відповідно, 26,1 г, 7,2 г, 8,1 г) [27, с. 68].

З могильника голіградської культури біля с. Заліски Жидачівського р-ну Львівської обл. походить серп. Ливарна форма для його відливання зроблена в глині за відбитком серпа, вилитого за восковою моделлю. Поверхня литва горбкувата і не досить гладенька, сліди вибирання воску на нервюрі менш чіткі порівняно з попереднім серпом, але простежуються досить чітко [16, с. 104].

Отже, серед виготовлення виробів використання одноразових глиняних ливарних форм, виконаних за восковою моделлю знаходить досить часте використання. Переважна більшість їх припадає на культури фракійського гальштату. Така продукція з'являється за доби пізньої бронзи

в культурах Правобережної України як імпорт із західноєвропейських майстерень. Місцеві майстри почали виготовляти її за часів існування висоцької культури, і значного поширення вона вже набуває у скіфський час. Як зазначає Т. Гошко – «Майстрами-ливарниками доби пізньої бронзи було освоєне складне лиття за пустотілою восковою моделлю. Вони застосовували такі прийоми формування воскових моделей як вирізання, спаювання окремих деталей розплавленим воском і склеювання деталей моделі, загладжування, нанесення орнаменту на модель. Вилиті заготовки найчастіше доопрацьовували куванням» [16, с. 101].

Поширення й ускладнення техніки лиття за восковою моделлю – це найпростіший шлях для виготовлення якісних ливарних форм і отримання литва складної конфігурації, яке неможливо вилити в роз'ємних формах.

До знарядь праці відноситься невеличке квадратне в перетині бронзове шило звужене та заточене до кінців. Такі ж шила походять з поселення Магала [57, с. 56].

Також важливим предметами господарського використання та вжитку були казани. У різні роки на території поширення пам'яток Голіградської культури виявлено низку місцезнаходжень, в основному – «скарбів», рідше – випадкових поодинчих знахідок, які, крім побутових предметів того часу включали також цілі або фрагментовані металеві посудини. З огляду на те, що майже у всіх випадках вдалося встановити не лише їх форму, але й типову приналежність, видається можливим запропонувати наступну їх класифікацію. М. Бандрівський зазначає, що зважаючи на морфологічні особливості кожної із збереженої металевої посудини (та з огляду на можливе її функціональне призначення) ділимо їх на три групи: казани (12 екз.), чаші (7 екз.) і сітули (2 екз.) [5, с. 79].

До казанів дослідники відносять посудини з п'яти «скарбів»: із с. Озеряни (2 казани) та с. Кунисівці (5 казанів з одного місцезнаходження + 1 нововідкритий екземпляр) Івано-Франківської області, с. Волока (1 казан) Чернівецької області, с. Неділиська (1 казан) та Базиївка Львівської

області (фрагменти 2 казанів). Натомість, усі верхньодністровські казани за низкою ознак можна поділити на три типи. Оскільки всі вони більш-менш однакові за розмірами й мають конусоподібне чи округле тіло (яке на частині екземплярів не збереглося), то основним критерієм їх відмінності між собою виступають кріплення для ручок. Цю ознаку одним із перших увів у свою класифікацію казанів Г. фон Мерхарт (1952) [25, с. 377]. Натомість, такі ознаки казанів як форма денця (плоске чи вгнуте), орнаментация (лише ззовні під краєм вінець чи по всьому тулубу) та ін., вважаємо другорядними ознаками.

До другого типу казанів Голіградської культури відносимо один екземпляр із Кунисівець, який від інших чотирьох із цього ж скарбу відрізняється тим, що в нього хрестоподібні кріплення для ручок хоча й подвійні, але – відокремлені між собою. Ця ознака була суттєвою і для Г. фон Мерхарта, який виділив такі казани – з відокремленим подвійним кріпленням – в окрему групу.

До третього типу верхньодністровських казанів відносимо незначні фрагменти двох казанів із Базіївки та новознайдений казан із Кунисівець. Ці посудини, на відміну від усіх інших мають для фіксації вушок-антаб лише по одному одиночному (а не подвійному) кріпленню. З огляду на те, що прямих аналогій новознайденому казану з Кунисівець та схожим до нього фрагментам із Базіївки неподалік Жидачева невідомо, вважаємо за можливе припустити їх місцеве виготовлення в котрійсь із голіградських металообробних майстерень Верхнього Придністров'я [5, с. 84].

Нещодавно під час земляних робіт на околиці м. Вашківці Вижницького р-ну Чернівецької обл. було виявлено «скарб» бронзових речей, до складу якого входили цілий або фрагментований казан, один бронзовий кельт і уламки двох бронзових мечів. Усі ці предмети були понівечені і розтягнуті плугом в радіусі понад 10 м. З них вдалося врятувати лише частини бронзового казана (25 фрагментів), доля інших предметів залишається невідомою [7, с. 7].

Від казана вціліло дев'ять уламків плавно загнутих до середини вінець, які з зовнішньої сторони попід сам край орнаментовані 5-7 паралельними тонко врізаними лініями. Решта уламків вашківського казана представлені фрагментами вушок-антаб з хрестоподібним кріпленням у нижній частині (в т.ч. одиночними отворами для заклепок) та великого фрагменту тордованого (псевдовитого) руків'я. Судячи із збережених фрагментів, казан зі «скарбу» у Вашківцях мав для фіксації вушок-антаб лише по одному одиночному (а не подвійному, як у переважній більшості верхньодністровських казанів) кріпленню, причому останні були широко розставлені і відокремлені одне від одного. Саме такі ознаки кріплення вушок притаманні найпізнішим казанам цього типу і на нашій території вони є, наприклад, лише в одного (з шести знайдених казанів) у с. Кунисівці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., який від інших чотирьох із цього ж скарбу відрізняється тим, що в нього хрестоподібні кріплення для ручок хоча й подвійні, але – відокремлені між собою. Ця ознака була суттєвою і для Г. фон Мерхарта, який виділив такі казани – з відокремленим подвійним кріпленням – в окрему групу [40]. У різні роки на території поширення пам'яток Голіградської культури виявлено низку місцезнаходжень, в основному – «скарбів», рідше – випадкових поодиноких знахідок, які, крім побутових предметів того часу, містили також цілі або фрагментовані металеві посудини. На сьогодні «скарб» з Кунисівців є одним із найбільших, віднайдених у Центральній Європі. Він складався з 5, вкладених один в другий, казанів, які були виявлені на відстані 76 м від правого берега Дністра на глибині 0,9 м.

Західні райони сучасної Чернівецької області, як відомо, входили свого часу до ареалу розселення носіїв Голіградської культури, а згодом – до районів поширення пам'яток Михалківської групи, яка підмінила її на усій колишній голіградській території. Населення обох цих розділених у часі спільнот широко використовували у побуті і, як припускаємо, для ритуально-культових священнодійств, бляшаний посуд: казани, чаші,

миски й ін. До останнього часу на Чернівеччині був відомий лише скарб із с. Волока Глибоцького р-ну, введений до наукового обігу В. Войнаровським і Г. Смірноюю, який, у запропонованій нами класифікації верхньодністровських казанів (2014), зараховано до 2-го варіанту першого типу. Цей тип казанів розповсюджувався на півночі до узбережжя Балтійського моря та Данії, на заході – в південнонімецьких областях і верхів'ях Рони, на південному заході – в східноальпійській зоні, а на сході – в Карпатах і Верхньому Придністров'ї. Згідно з результатами картографування та статистичних підрахунків казанів цього типу, приблизно 70% з них мають походження з Карпатського басейну, при цьому 2/3 з них сконцентровані в Східній Угорщині, особливо в районі, відомому як Ніршег та його околиці [5, с. 7].

Отже, знаряддя праці голіградської культури, такі як сокири, серпи та інші реманенти, є важливими археологічними свідченнями розвитку та організації давніх суспільств. Ці знаряддя не лише вказують на технологічні досягнення того часу, а й говорять про призначення та структуру цих суспільств. Вивчення цих артефактів допомагає нам краще зрозуміти життя, економіку та культурні аспекти минулих епох.

3.2. Предмети озброєння

Зброярське мистецтво завжди було важливим аспектом культури та суспільства. Воїнське обладнання не тільки відображало технологічний прогрес та мистецьку обдарованість народів, але й слугувало символом статусу, влади та захисту. Голіградська (гальштадська) археологічна культура, яка процвітала на території України, не є винятком. Представники цієї культури володіли винятковою майстерністю в створенні зброї та військового обладнання, яке має свої унікальні різновиди та характеристики.

У цьому дослідженні ми зосередимося на предметах та різновидах зброярського мистецтва, які використовувались представниками голіградської культури. Ми розглянемо різноманітні знаряддя для бойових дій, їх конструкцію, функціональні особливості та можливі символічні значення. Такий аналіз допоможе нам краще зрозуміти важливість військового мистецтва для цієї культури та її вплив на її розвиток.

Дослідження різноманітних аспектів зброярського мистецтва голіградської культури надасть нам можливість краще зрозуміти військову організацію, технологічний прогрес та соціокультурний контекст цієї давньодавньої цивілізації. Вивчення виробництва та використання зброї та військового обладнання голіградської культури відкриє перед нами нові перспективи щодо її ролі в історії та спадщині людства.

Предмети озброєння – сукупність усіх засобів для ведення війни, бою. Вони є найважливішим компонентом військової справи, а для доісторичного, дописемного періоду – це основна інформація про військову справу, рівень та ступінь розвитку виробництва, характер і напрямок історичних контактів, соціальних відносин. Аналіз озброєння на широкому культурно-історичному тлі дозволяє виходити на більш високий рівень дослідження – на вивчення військової справи доісторичних суспільств.

Завданням роботи дослідника є перетворення археологічних знахідок зброї на історичне джерело, та основу реконструкцій як окремих військово-історичних подій, так і культурно-історичних та етнокультурних моделей загалом [1, с. 5-6].

На території Верхнього Придністров'я, а точніше – на Покутті, придністровській частині Західного Поділля та в прилеглих до них районах Передкарпаття і Північно-Східних Карпат, тобто, в основному ареалі поширення пам'яток Голіградської культури, у різний час виявлено 36 цілих бронзових мечів та кілька фрагментів інших. Одну з перших класифікацій бронзових мечів Верхнього Придністров'я запропонував у 1949 р. К. Журовський. Морфологічні особливості кожного з цих мечів дали підстави дослідникові виділити серед них п'ять основних типів [5, с. 120]. Однак, сьогодні використовувати класифікацію верхньодністровських мечів К. Журовського є проблематично, оскільки критеріями для відбору цьому дослідникові послужили різні ознаки (наприклад, для мечів першого типу такою провідною ознакою дослідник обрав форму всього язичкоподібного руків'я, а для мечів другого і третього типів – уже лише навершя руків'їв, які в одному випадку мають чашоподібну, а в другому – антенноподібну форму.

З наявного на сьогодні матеріалу дослідники пропонують класифікаційну схему бронзових мечів Верхнього Придністров'я, абсолютна більшість із яких віднайдена на території Голіградської культури. З урахуванням морфологічних особливостей кожного з них (форма руків'я та метод його прикріплення до клинка), всі відомі на сьогодні екземпляри з вивченої території було класифіковано у три групи: 1 - мечі з окремо відлитим руків'ям (15 екз.); 2-мечі із суцільнолитим (разом із клинком) руків'ям (8 екз.); 3-мечі або їх фрагменти, докладна інформація про які відсутня (13 екз.) [76, с. 78].

Бронзові мечі Прикарпаття й Західного Поділля. За формою руків'я мечі першої групи розділяємо на чотири типи.

До першого типу зараховано екземпляри із шайбоподібним (плоским) круглим навершям, у центрі якого знаходиться малий, найчастіше –

циліндричної форми виступ. Однією з найхарактерніших ознак руків'їв мечів першого типу першої групи, є три поперечно розмішені на руків'ї, легко опуклі валикоподібні реберця.

До другого типу першої групи бронзових верхньодністровських мечів з ареалу Голіградської культури зараховано екземпляри із руків'ям, яке має чашоподібне навершя з кнопкоподібним гудзком у центрі. Усі вони орнаментовані тонким, делікатним і густо розташованим декором (меандр, півкола), який часто вкриває не лише руків'я, але й внутрішню частину чашоподібного навершя [64, с. 70].

До третього типу першої групи бронзових верхньодністровських мечів з ареалу голіградської культури відносимо мечі із руків'ям, яке увінчане чашоподібним навершям із півсферичною внутрішньою поверхнею (3 екз.). До варіанту 1 зараховано мечі із пишно орнаментованим руків'ям, а до варіанту 2 – мечі, позбавлені врізного геометричного декору.

До четвертого типу першої групи верхньодністровських бронзових мечів (судячи з усього – найбільш рідкісної) відносимо єдиний на сьогодні екземпляр із Язлівця біля Бучача, який складається з довгого дволезого клинка з найбільшим розширенням в нижній третині довжини, поздовжнім ребром жорсткості, руків'ям із трьома поперечно розмішеними валикоподібними реберцями, антенноподібним навершям і кнопкоподібним гудзком у центрі. Загальна довжина язловецького меча – 88 см [4, с. 133]. Центр ваги меча з Язлівця зумисне зміщений до кінця, за рахунок розширення в листоподібну форму верхньої частини клинка. Такі мечі призначались для нанесення дуже важких ударів, часто по захищеному панцирем противникові. Розширений на кінці клинок меча давав додатковий ефект «розвалювання» рубленої рани, а за рахунок збільшення ваги в цій частині леза додатково посилював удар.

Друга група бронзових мечів. Усі екземпляри належать до суцільнолитих мечів із язичкоподібним руків'ям (Griffzungenschwerter). За формою руків'я названі мечі ділимо на три типи.

Так, до першого типу другої групи верхньодністровських бронзових мечів віднесено 5 екземплярів із язичкоподібним руків'ям: мечі з Комарник, Балич, Верхнього Придністров'я (невідома місцевість), Бурканова й Товмачика.

До другого типу другої групи бронзових мечів Верхнього Придністров'я відносимо єдиний на сьогодні екземпляр із с. Волоки Глибоцького району Івано-Франківської області, вперше введений у науковий обіг Ю. Малесвим [51, с. 9]. Першовідкривач вважав цей меч характерним для пам'яток пізньобронзового періоду Північно-Західної Європи [46, с. 110]. Такої ж думки стосовно цього меча притримується сьогодні В. Клочко, виділяючи цей екземпляр з Волоки в окремий «нордійський» тип і зазначаючи, що мечі цього типу.

До третього типу другої групи верхньодніпровських мечів із язичкоподібним руків'ям. На руків'ї, у місці його охоплення долонею, вздовж країв передбачено заглиблення для закріплення у них (за допомогою 4-ох заклепок) вставок із якогось органічного матеріалу. Вціліла частина воронівського меча цікава ще й тим, що, по-перше, доводить виготовлення його у двостулковій формі.

По-друге, судячи із ливарних швів, обточених грубим наждаком, меч, найімовірніше, так і не був у вжитку, що може свідчити про місцеве виготовлення такого типу мечів.

Мечі з антеноподібним навершям у різних варіантах і локальних типах були поширені на значній території Європи – від Балтійського моря на півночі до Карпатського басейну й Апенінського п-ова на півдні. Одні з них виготовлялись у південноєвропейських майстернях.

У третю групу бронзових мечів Верхнього Придністров'я об'єднано інформацію про віднайдення цілих або фрагментованих частин мечів, детальніші відомості про які відсутні, або ж такі знахідки з типологічного боку маловиразні. Серед знахідок цієї групи виділено два типи. До 1-го типу третьої групи відносимо відомості про знахідки цілих мечів.

З теренів поширення пам'яток Голіградської культури відомо не менше 22 бронзових наконечників списів. З огляду на їх зовнішні ознаки виділено три типи. До першого з них відносимо вістря середньодунайських типів із полум'яноподібним пером. Один із таких наконечників з довгою втулкою походить зі скарбу в Слобідці Лісній біля Коломиї на Івано-Франківщині, інший – у скарбі із с. Узинь біля Івано-Франківська [71, с. 42].

До другого типу бронзових наконечників списів Верхнього Придністров'я віднесено вістря з широким при основі гостролистним пером, втулка якого по нижньому краю оконтурена виступаючим пружком. Прикладом такого екземпляру може служити вістря списа з обламаним кінцем із Грушківського «скарбу». З територіально найближчих аналогій до цього грушківського вістря списа вкажемо на такий же, але цілий бронзовий наконечник зі «скарбу» в Перемишлі.

Завдяки обмеженому обсягу вивчення могильників і поселень Голіградської культури на сучасний момент, відомостей про мистецтво стрільби з лука у членів цієї спільноти майже відсутні, зокрема, щодо конструкції наконечників стріл. Якщо правильні наші припущення про «пересунення» північно-західної границі розселення голіградських племен аж на Розточчя (до широти Жовкви і Львова), то тоді до ранньоголіградського інвентарю слід відносити бронзовий черешковий наконечник стріли підтрикутної форми з двома жалцями, який був знайдений експедицією Л. Мацкевого на поселенні у Вороцеві на передмісті Львова у 1977 р. [12, с.198].

Про використання ранньоголіградськими общинами бронзових бойових сокир до останнього часу не йшлося. Принциповим у цьому плані виглядало положення (у культурно-хронологічній схемі регіону) «скарбу» з Прилипча на придністровському Покутті, до складу якого входило щонайменше три бронзових бойових сокири (одна з яких нібито нагадувала сокири кавказького типу), кельти та бронзовий шолом.

Три різних види бронзових бойових сокир зі «скарбів» Прилипча й Коровії дають підстави припускати, що представники військової верхівки у

ранньоголіградських общинах мали у своєму екіпіруванні по кілька різновидів зброї. З огляду на морфологічні ознаки згаданих речей виділено три типи бронзових бойових сокир у тогочасного місцевого населення. До першого типу відносять екземпляри з дископодібним обухом, що характеризуються довгим, симетрично розширеним лезом з шестикутним перерізом біля втулки, середнього розміру трубкоподібною втулкою з пружкоподібними потовщеннями на краях, а також чотирикутною формою в перерізі шийки та круглим пласким обухом, обладнаним високим стрижневим або конусоподібним виступом у центрі.

На території Голіградської культури відомо 6 екземплярів бойових сокир цього типу: 2-зі скарбу в Прилиппе, 1-з Бабина, 3-зі скарбу в Коровії [53, с. 22]. Звертає на себе увагу масивніший конусоподібний виступ на обусі цілого коровіївського екземпляру і зведена майже до мінімальної ширини робоча частина його леза, що при загальній масивності виробу звужувало точку удару, що істотно полегшувало пробиття захисного обладунку противника та завдання йому глибоких рваних ран. Дещо відмінній меті – прямих ударів по захищеній шоломом голові – слугував зумисне обтяжений конусоподібний (а не стрижнеподібний, як обушних частинах від двох інших коровіївських сокир) виступ.

Отже, зброярське мистецтво представників голіградської культури вражає своєю технічною досконалістю та естетикою. Їх вироби, які включають стріли, ножі, сокири та інші знаряддя, свідчать про високий рівень майстерності та інноваційний підхід до створення знарядь для полювання та захисту. Кожен предмет відображає не лише військову функціональність, а й вишуканість дизайну, що свідчить про величезний внесок цієї культури в розвиток зброярської справи.

3.3. Прикраси

Прикраси та браслети завжди відігравали значущу роль у культурному та соціальному житті різних цивілізацій. Вони не лише слугували прикрасою тіла, але й мали символічне, релігійне та соціальне значення. Голіградська (гальштадська) археологічна культура була насичена вишуканими та технічно складними прикрасами та браслетами. Вони не лише є об'єктами мистецької роботи, але й свідчать про складні аспекти культурної ідентичності та взаємодії в цій епосі.

Загалом прикрасі є досить нечисленними на поселеннях та могильниках голіградської культури. Дуже нечисленні прикраси. Зрідка зустрічаються шпильки із бронзи з біконічною або петельчастою головкою. Знайдено 2 залізні фібули з дугоподібною спинкою та трапецієподібним приймачем, дуже схожі на гальштатські чи кобанські, головним чином бронзові. У Шолданештському могильнику відомі прості півкульні бронзові бляшки з парою бічних отворів для нашивки. Кераміка представлена великою кількістю форм, часом досить своєрідних [77, с. 85].

Щодо видів прикрас, які використовували представники Голіградської культури, вчені мають основну інформацію, яку отримали з «скарбів», і менше – з випадкових знахідок та стаціонарних розкопок поселень. До сьогоднішнього дня прикраси та предмети туалету, зокрема бронзові бритви, становлять одну з найрідкісніших категорій інвентарю Голіградської культури. Можливо, цей факт частково пояснюється практично повною відсутністю голіградських поховань (за винятком могильника в гірському Сопоті), які, теоретично, повинні були б супроводжуватися прикрасами та іншими предметами як дари для померлих, так як це зазвичай відомо в інших археологічних культурах. Наприклад, на сьогоднішній день дослідникам невідомо, чи

використовували жінки Голіградської культури скроневі підвіски, ухвати для волосся чи персні на руки, так як це фіксується в похованнях жінок при сусідніх Висоцькій та Білогрудівській культурах [4, с. 143].

З численних археологічних знахідок Голіградської культури, здебільшого з поселень та «скарбів», ми володіємо інформацією про близько сорок бронзових браслетів. За їхньою морфологією можна виділити принаймні п'ять основних типів. Один із них є рідкісним для Верхнього Придністров'я і характеризується масивними екземплярами з копиткоподібними закінченнями, які можна спостерігати, наприклад, на браслеті з Грушківського «скарбу». Подібний браслет, але без орнаменту, був знайдений на ранньовисоцькому могильнику під Золочевим [37, с. 134].

До другого типу верхньодністровських браслетів відносимо масивні, здебільшого круглі в перерізі екземпляри, кінці яких майже дотикаються до себе, як, наприклад, зі «скарбів» в Жабокруках, Хотимирі, Поточиськ, Витвиці під Долиною, Кам'янки Великої. До третього типу віднесено здебільшого масивні чотиригранні в перерізі браслети зі звуженими кінцями, зразки яких були відомі ще з передвоєнних часів у «скарбах» із Кам'янки Великої біля Коломиї та з Грушки.

До четвертого типу браслетів з бронзи Верхнього Придністров'я включають екземпляри, що складаються з плоскої бронзової стрічки з легко опуклою зовнішньою та рівною внутрішньою поверхнею. Ці зразки походять із пізньоголіградського могильника в Сопоті, де проводились розкопки Л. Крушельницької. До останнього – п'ятого типу верхньодніпровських браслетів зараховано манжетоподібні тонкі браслети із гофрованою зовнішньою поверхнею. Один із таких екземплярів походить із Неділиського «скарбу».

До наручних прикрас у носіїв Голіградської культури входили також нараменники. Сьогодні відомо один таких бронзовий нараменник із с. Запитів поблизу Івано-Франківська. Прикраса представляє собою

спіралезакручену у дев'ять з половиною обертів бронзову плоску тасьму довжиною 16,5 см і шириною 6 см, при ширині тасьми 1,0-1,1 см, яка по всій поверхні прикрашена зигзагоподібним декором, який складається з коротких поперечних насічок [75, с. 135]. Своїм походженням розглядуваний нараменник із Запитова пов'язаний із пізньою фазою розвитку культур урнових полів поховань Північно-Західної Європи.

На території, де розповсюджені археологічні пам'ятки Голіградської культури, було виявлено ряд предметів, які традиційно ідентифікують як шпильки. Деякі з них можуть бути використані для спинання одягу, проте, враховуючи аналогії, принаймні частина цих виробів може використовуватися як голки в фібулах для кріплення або прикрашання волосся (або може бути складовою частиною тих самих фібул для фіксації одягу або входити в склад «шумових» підвісок) [5, с. 147].

Аналогічної форми шпильки виявлені в сабати- нівських комплексах і в перехідних від сабатинівських до білозірських. Відомі також за окремими знахідками - Козачі Табори біля Херсона, за ливарними формами із Солохи й Завадівки, а також із Солонецького скарбу та ін. Аналогічні шпильки з кільцеподібною головкою побутували впродовж довшого часу на значних територіях, наприклад, у культурі Ноа (Гіндешти, Магала, Слободка-Ширеуци), в білогрудівських і чорноліських пам'ятках – Велика Андрусівка; у Київському Придніпров'ї їх пов'язують із Лебедівськими пам'ятками: Вишеньки, Підгірці, Бобриця. Іноді шпильки з кільцеподібною головкою входили до складу складного виробу з кількома підвісками.

До нагрудних прикрас із певною долею умовності можемо зарахувати місяцеподібні підвіски (лунниці), найраніші з яких на верхньодніпровських теренах походять із Яргорівського «скарбу». Тут такі підвіски в кількості 5 екз. зроблені з тонкої бронзової бляхи, прикрашені пуансонним декором і мають розміри від 7,9 до 13 см. [73].

До винятково рідкісних типів лицевих оздоб віднесено цвяхоподібну

сережку зі скарбу в Грушці. Сережка з Грушківського «скарбу» цікава ще й тим, що, по-перше, вкрита делікатно нанесеними поперечними тоненькими лініями, які присутні і на шийці, і на біконічному потовщенні всередині вигнутого стержня, тобто в такий самий спосіб і в схожій художній манері, що й шпилька з цього ж Грушківського «скарбу» з масивною біконічною головкою.

Про використання носіями голіградської культури нашійних прикрас – відкритих гривн, які, шляхом розведення широко розставлених кінців закладалися на шию, свідчать тогочасні скарби Верхнього Придністров'я. В першому з них – Неділиському скарбі знаходились уламки двох різних за величиною бронзових гривнях, які належали до одного – тордованого типу, тобто їх стрижень був скручений у нагрітому стані довкола своєї осі, що утворило на його поверхні регулярно розташовані скісні жолобки.

Безперечно одним з найбільш репрезентативних комплексів прекрас є Михалківський скарб, про який ми вже дещо згадували в попередніх розділах. Зараз розглянемо його в контексті дослідження прикрас та браслетів голіградської культури.

Михалківський скарб, точніше два Михалківські скарби, виявлені в 1878 і 1896 рр. поблизу с. Михалків Борщівського району Тернопільської обл., що склалися переважно із золотих речей, загальною вагою 7 кг, залишених у середині VII ст. до н. е. (див. Додаток В). Знахідка належить до пам'яток голіградського типу (культур фракійського гальштату). Набір предметів включав дві фрагментовані діадеми, шийну гривну, 5 браслетів, фрагменти наручів, 12 фібул, 7 блях, скляну, бурштинову, пастові та понад 2000 золотих намистин, пірамідальну підвіску, навершя руків'їв до кинджалів, 4 чаші, злиток золота, моток дроту [71, с. 45]. Припускають, що його власник суміщав одночасно функції вождя та верховного жерця [71, с. 27].

Всі вироби майстерно оздоблені. Аналіз показує: форма й орнамент цих прикрас мають символічний характер і пов'язані з культом сонця та богині родючості.

На речах багато разів повторюється зображення солярних знаків, зокрема такі:

- 1) круглі виступи, обведені концентричними колами;
- 2) трипелюсткові стилізовані зображення в колі або без нього;
- 3) коло з крапкою в центрі (так званий циркульний орнамент);
- 4) хрест з колом у середині;
- 5) ступінчасто розміщені концентричні кола;
- 6) попарно поєднані спіралі [72, с. 133].

У верхній частині однієї з діадем підноситься на високій рифленій підставці зображення місяця, що чергується зі стилізованим сонячним символом у вигляді рівнораменного хреста з колом у центрі.

Аналог цього солярного знака відомий зі скарбу с. Неделіск Львівської обл., де серед 13 бронзових кілець вирізнялося одне, що являло собою рівнобічний хрест в обідку ще й з колом в середині [70, с. 44].

Як зазначають автори дослідження «Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV-II тис.до.н.е.» Варто також згадати бронзову підвіску, знайдену біля с. Борисковичі Волинської обл., виконану як рівнобічний хрест з колами-петлями на кінцях рамен і круглим виступом у центрі [58, с. 55]. Зв'язок з культом сонця мають михалківські зооморфні фібули, прикрашені медальйонами із зображенням качиних голівок, що ніби обертаються (летять) навколо хрестоподібного солярного знака. Бронзові підвіски у формі з'єднаних кілець з підвішеними до них качиними голівками відомі зі скарбів поблизу с. Вічин Львівської обл. та с. Кудринці Тернопільської обл. [70, с. 44].

Образи тварин на фібулах – схематично, але досить виразно змальованого грайливого коника, що вистрибує й ірже, оглядаючись назад, і собак (вовків) з відкритими пащами, які ніби притиснулися до землі,

готові от-от накинутися на жертву – також знакові. Вони, як і місяць на діадемі, є символами богині родючості. Загалом глиняні фігурки коней належать до звичайних знахідок на поселеннях голіградського типу. Гальштатська бронзова фігурка коня виявлена біля с. Пересопниці Рівненської обл. [74, с. 133].

На браслетах Михалківського скарбу простежується ще один сонячний символ – спіралеподібний знак, що нагадує баранячі роги. Цей символ має найраніші аналогії на території Далекого Сходу. У цілому знаковий характер речей підтверджує думку, що вони використовувалися в певних обрядово-магічних діях, пов'язаних з культом сонця і родючості [58, с. 55-56].

Ще однією областю, де були виявлені прикраси, є Гальштатське поселення, що також розташоване на протилежному лівому березі струмка в урочищі «Над Гнилою». Розміщене вздовж струмка, поселення охоплює площу близько 200 на 300 м. Під час досліджень тут була вивчена господарська яма, форма якої неправильний круг з діаметром 1,55 м у верхній частині.

Прикраси представлені невеликим колечком, виготовленим з круглого бронзового дроту, та бронзовою шпилькою. Шпилька має круглий перетин, загострений робочий кінець і біконічну голівку. Бронзові булавки цього типу відомі в багатьох пам'ятках бронзового та раннього залізного віків. Багатошарове поселення Блищанка є унікальним об'єктом, а різноманіття матеріалів виступає надійним джерелом для вивчення різних аспектів нашої стародавньої історії [57, с. 56].

Предмети скарбу, такі як шпилька та литі нашивні бляхи-гудзики, представлені цілими або умовно цілими формами. Шпилька має веретеноподібний стержень та біконічну головку. Основа стержня прикрашена кількома поперечними кільцевими пружками. Розміри шпильки такі: довжина – 6,7 см, діаметр стержня – 0,25 см, діаметр головки – 0,5 см, вага – 2,6 г. Важливо зазначити, що значна кількість подібних шпильок походить з Карпатського регіону [27, с. 75].

Нашивні круглі бляхи різного розміру (4 екземпляри) мають випуклий профіль та півкруглі петлі, які виступають над краєм щитка. Відсутність слідів ливарних швів уперек щитків свідчить про те, що вироби могли бути відлиті за восковою моделлю або в двосторонніх закритих формах, після чого щитки віддільно припаювалися до петель. Ймовірніше, це відбувалося за допомогою воскової моделі, оскільки на трьох менших екземплярах видно сліди модельного припою в основі петель.

Отже, прикраси та браслети голіградської культури представляють величезне значення для розуміння та оцінки цієї історичної цивілізації. Вони відображають не лише вміння використовувати природні ресурси для створення прикрас, але й креативний підхід до дизайну та вишуканість у виготовленні. Ці унікальні предмети, виготовлені з різних матеріалів, свідчать про високий рівень майстерності та культурного спадку голіградського народу, а також відображають його смак, естетику та важливі соціокультурні аспекти.

Таким чином, предмети озброєння – це усі знаряддя для проведення військових дій та бою, які становлять найважливіший елемент військових справ, особливо для доісторичного та дописемного періоду. Вони є ключовими відомостями щодо військових аспектів, рівня розвитку виробництва, характеру та напрямків історичних взаємодій, а також соціальних відносин. Мечі голіградської культури за формою руків'я поділяються на чотири типи. Перший тип включає екземпляри з круглим плоским наверхом, в центрі якого зазвичай розташовується невеликий виступ, який часто має циліндричну форму. Другий тип у першій групі бронзових мечів верхньодністровської зони Голіградської культури включає зразки з руків'ям у формі чашоподібного наверха та центральною кнопкою.

До третього типу першої групи бронзових мечів верхньодністровської зони Голіградської культури віднесено мечі з руків'ям, завершеним чашоподібним наверхом з півсферичною

внутрішньою поверхнею. Щодо четвертого типу в першій групі бронзових мечів верхньодністровської зони (очевидно, найбільш рідкісного), наразі відомий лише один приклад. З областей, де поширені пам'ятки Голіградської культури, відомо щонайменше 22 бронзових наконечники для списів. Щодо видів прикрас, що використовували носії Голіградської культури, вчені в основному відомі через «скарби», менше – через випадкові знахідки та розкопки поселень. На сьогоднішній день, прикраси та предмети туалету, зокрема бронзові бритви, входять до однієї з найбільш рідкісних категорій предметів Голіградської культури. Ймовірно, такий стан в певній мірі може пояснюватися майже повною відсутністю голіградських поховань (за винятком могильника у гірському Сопоті), які, теоретично, мали б супроводжуватися (як це властиво для інших археологічних культур) прикрасами та іншими предметами для поховальних обрядів.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході дослідження ми дійшли наступних висновків:

1. Голіградська археологічна культура (Голіградська) – археологічна культура кінця бронзового – початку залізного віку (гальштатський період). Відомі близько 300 пам'яток (поселення, городища, скарби, могильники, окремі знахідки) XII – серед. VII ст. до н. е. Городища Гава-голіградської культури мають велику площу, розміщені на узвишсях над долинами річок, обнесені земляними валами та ровами. Житла напівземлянкові й наземні з кам'яно-глиняними печами. Поруч розташовувались господарчі ями для зберігання продуктів. Основна частина поселень голіградської культури в ранньому періоді розвитку зосереджена в основному на Покутті, прилеглих районах підгір'я Буковини та в Покутсько-Буковинських Карпатах. З урахуванням існуючих критеріїв класифікації поселенських структур, дослідники визначають п'ять типів поселень голіградської культури. Основним типом городищ культури Гава-Голігради є мисові укріплення з простою схемою, коли мис відрізаний від відкритої напільної сторони ровом та валом, що створює кільцеву систему оборони. Деякі городища характеризуються наявністю кількох ліній оборони зі сторони плато (наприклад, Городниця, Широка Поляна) чи навіть «дитинців» із круговою системою оборони, включаючи вали та рови (наприклад, Широка Поляна, Волока). Більшість городищ характеризується облицюванням зовнішніх схилів валів та ровів кам'яними плитами та обпаленою глиною. У складі валу Волоцького городища включено ядро з обпаленої глини. Для городищ, розташованих у басейні річок Серет та Прут, є характерним існування ровів з обох сторін валу, що відрізняє їх від городищ Дністровського басейну. Підробний аналіз нашої зібраної інформації про укріплені поселення дозволяє предвартити їхню систематизацію за рядом критеріїв: географічні характеристики (рельєф, висота над рівнем моря, висота над дзеркалом

водойми, тип ландшафту), розміри центрального майданчика та прилеглих територій, планувальна структура оборонних об'єктів за поверхневими слідами (наявність чи відсутність в'їздів, додаткові укріплення при в'їздах, одиночні чи подвійні лінії захисту), будова та параметри ліній захисту (топографія укріплених ліній, матеріал, з якого збудовані вали, структура збережених насипів, їх ширина та висота і так далі); тип забудови укріплених площадок (житлові, господарські, виробничі, релігійні і так далі), а також місце городища в системі заселення на мікрорегіональному рівні. Цей підхід дозволяє виділити шість груп городищ.

2. Важливе місце у побуті населення голіградської археологічної культури займала кераміка та вироби з глини. З глини виготовляли плоскі круглі пряслиця і котушки, настільки поширені пізніше у сусідніх племен скіфського часу. Основна маса глиняних виробів – все той же посуд. У керамічних комплексах насамперед позначаються відмінності цієї культури від чорноліської, висоцької та лужицької. Проста кухонна кераміка представлена горщиками з боками, сильно роздутими трохи нижче за середину корпусу, з дуже малим дном і широким горлом, що представляють собою типові гальштатські горщики. За технологією виготовлення та призначенням дослідники голіградський керамічний посуд поділяють на дві підгрупи: кухонний (підгрупа А) і столовий (підгрупа Б). Вироби виготовлялися з добре відмученої глини, і деякі з них були лаковані для досягнення блиску. Глина містила дрібні домішки, такі як шамот, пісок. На Голіградську культуру впливав чорноліський посуд, який зустрічався у обмеженій кількості та проникав на її територію. Голіградська культура має свої унікальні риси, особливо в керамічних виробах, що відрізняють її від інших суміжних археологічних культур.

3. Виробництво каменю характеризується використанням як цілих, так і частково розбитих зернотерок з девонського пісковика. Також виготовлялися сокири та тесла із специфічного матеріалу опока, відклади якої широко розповсюджені в Середньому Подністров'ї. Також виявлені фрагменти

полірувальних плиток, які використовувалися для обробки рубаючих інструментів із різних видів кварциту. Вироби з кістки представлені як однокісткові і двохкістковими проколками, виготовленими з епіфізних частин та сколів. Досить рідкими знахідками є шпатель для обточування стінок ліпного посуду, які іноді називають кинджалами. Ручки для крем'яних інструментів, таких як кінцеві скребки, прокрутки, свердла, виготовлялися з трубчастих кісток дрібної рогатої худоби, трапляються також циліндричні намистини.

4. На даний момент у місцях розташування археологічних об'єктів Голіградської культури було виявлено близько 90 бронзових одноручних ножів протягом різних років. З урахуванням їхніх зовнішніх ознак, таких як загальні пропорції, форма тіла, краї втулки, вигин леза, особливості фасок та наявність литого декору, ці ножі, знайдені на території, де поширені артефакти Голіградської культури, були розділені на дві групи. Перша група включає екземпляри з рівною втулкою, серед яких виділено 6 провідних типів. До другої групи віднесено кельти верхньодністровського походження, які мають дзьобоподібний виступ на зовнішньому краї втулки. Бронзові ножі пізньобронзового періоду входять до категорії рідкісного матеріального надбання. Також важливим предметами господарського використання та вжитку були казани. Знаряддя праці голіградської культури, такі як сокири, серпи та інші реманенти, є важливими археологічними свідченнями розвитку та організації давніх суспільств. Ці знаряддя не лише вказують на технологічні досягнення того часу, а й говорять про призначення та структуру цих суспільств. Вивчення цих артефактів допомагає нам краще зрозуміти життя, економіку та культурні аспекти минулих епох.

5. Предмети озброєння – сукупність усіх засобів для ведення війни, бою. Вони є найважливішим компонентом військової справи, а для доісторичного, дописемного періоду – це основна інформація про військову справу, рівень та ступінь розвитку виробництва, характер і напрямки історичних контактів, соціальних відносин. За формою руків'я мечі голіградської культури розділяють на чотири типи. До першого типу

зараховано екземпляри із шайбоподібним (плоским) круглим наверхшам, у центрі якого знаходиться малий, найчастіше – циліндричної форми виступ. До другого типу першої групи бронзових верхньодністровських мечів з ареалу Голіградської культури зараховано екземпляри із руків'ям, яке має чашоподібне наверхшам з кнопкоподібним гудзком у центрі. До третього типу першої групи бронзових верхньодністровських мечів з ареалу голіградської культури відносимо мечі із руків'ям, яке увінчане чашоподібним наверхшам із півсферичною внутрішньою поверхнею. До четвертого типу першої групи верхньодністровських бронзових мечів (судячи з усього – найбільш рідкісної) відносимо єдиний на сьогодні. З теренів поширення пам'яток Голіградської культури відомо не менше 22 бронзових наконечників списів. Про види прикрас використовували носії Голіградської культури, дослідники знають в основному, зі «скарбів», рідше – з випадкових знахідок і зі стаціонарних розкопок поселень. До теперішнього часу прикраси та предмети туалету в цьому контексті, особливо бронзові бритви, вважаються однією з найрідкісніших категорій інвентарю Голіградської культури. Ймовірно, такий стан можна частково пояснити практично повною відсутністю голіградських поховань, за винятком могильника в гірському Сопоті. Ці поховання теоретично мали б супроводжуватися прикрасами та іншими предметами, як це зазвичай відзначено в інших археологічних культурах у формі заупокійних дарів.

Схожість

Джерела з Інтернету

1

1	https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/116/1/%d0%9a%d0%9b%d0%90%d0%a1%d0%98%d0%a4%d0%86%d0%9a...	2.2%
---	--	------

Цитати

Цитати

15

- 1 «...оскільки пам'ятки з матеріалами «передголіградської» культури на території західних областей України до цих пір залишаються невідомими, то розкопки селища в Магалі стають особливо важливими»
- 2 «голіградська група»
- 3 «ґавсько-голіградський культурний комплекс району Північно-Східних Карпат»
- 4 «ґавсько-голіградське коло пам'яток»
- 5 «голіградська група культури фракійського гальштату»
- 6 «культура Гава-Голігради»
- 7 «Маловідомий комплекс знахідок бронзових виробів з околиць Глиниці на Буковині»
- 8 «Нові археологічні знахідки епохи бронзи на Буковині»
- 9 «Знахідки кельтів у межиріччі верхнього Сирету та середнього Дністра»
- 10 «Скарби бронзових виробів як складові поселенських структур гальштатського 12 періоду Північної Буковини»
- 11 «Городища гальштатської епохи неподалік від сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті»
- 12 «Городниця: археологічний огляд»
- 13 «Поселенські структури голіградської культури та ключові критерії їх виділення в рамках дослідження протоурбанізаційних процесів у верхньому Придністров'ї та північно-східних Карпатах в останній чверті II тисячоліття до н.е.»
- 14 «мотивацією до створення і утримання городищ у Голіградській культурі була обов'язкова консолідація суспільства. Остання була неможливою без централізованої влади, яка могла фінансувати будівництво (іноді дуже масштабних) укріплень і забезпечувати їхній подальший витратний догляд та утримання у належному стані»
- 15 «7+1» (наприклад, сім кельтів в одній посудині) та «12» або «

https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3694/hist_2021_019.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.11%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3574/Krainiuk%20Tamara_MA%20Thesis.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.1%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3781/educ_2022_005.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.1%
https://esu.com.ua/volume.php?pn=56&s=7	0.1%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3750/educ_2022_232.pdf?isAllowed=y&sequence=1	4 джерела 0.09%
https://rshu.edu.ua/images/nauka/perelik_2022.pdf	2 джерела 0.09%
https://www.m-hrushevsky.name/uk/History/Archeology/BronzoviMechi.html	0.09%
https://www.inst-ukr.lviv.ua/files/12/05BandKrush.pdf	5 джерел 0.08%
https://dokumen.tips/documents/klochko-2006.html	2 джерела 0.08%
https://be.convdocs.org/docs/index-76894.html?page=2	8 джерел 0.08%
https://shron1.chtyvo.org.ua/Kriutchenko_Oleksii/Zakhysni_sporudy_skifskoho_chasu_Dnipro-Donetskooho_Lisostepu.pdf	0.08%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6637/%d0%a2%d0%b8%d0%bc%d0%be%d1%88%d0%b8	2 джерела 0.08%
https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18171/1/%d0%a0%d0%95%d0%97%d0%a3%d0%9b%d0%ac%d0%a2%d0%90%d...	0.05%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3849/%d0%a1%d0%b0%d0%ba%d0%b0%d0%bb%d1%8e%d0%b	6 джерел 0.05%
http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/10793/1/Cherepansky_SM_KR_072_2020.pdf	30 джерел 0.04%
http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/10/09Kobal.pdf	0.04%
https://dspace.bdpu.org/xmlui/bitstream/handle/123456789/3727/Stojlovska%20O.Osoblivosti%20procesu%20etnichnoyi%20iden...	0.04%
http://vgosau.kiev.ua/load_period-sb/adiu_04.pdf	2 джерела 0.04%
https://my.ua/articles/article/d87ebc2b-26a3-ea35-8273-c4c31676b8e4	3 джерела 0.04%
https://chmnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/01/Avtoreferat-disertatsiyi-Mihajlovskogo-pdf.pdf	3 джерела 0.04%
https://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/35556/1/181_Skydan%20Stanislav%20Olehovych.pdf	0.04%
http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/4400/Zhazhka-bakalavr.pdf.pdf?isAllowed=y&sequence=1	30 джерел 0.04%

https://repository.rudn.ru/ru/records/article/record/68736	2 джерела	0.04%
http://eprints.kname.edu.ua/59806/1/2018%20%D0%BF%D0%B5%D1%87.%2067%D0%9B%20.pdf		0.04%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3692/hist_2021_029.pdf?isAllowed=y&sequence=1	21 джерело	0.04%
http://uchika.in.ua/vijsekova-infrastruktura-volinsekogo-knyazivstva-u.html		0.04%
http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/13245/1/%d0%a8%d0%b2%d0%b5%d0%b4%d0%be%d0%b2%d0%b	10 джерел	0.04%
Вилучення по Бібліотеці акаунту 471		
Студентська робота ID файлу: 8270186 Навчальний заклад: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical Un...		1.06%
hist_2017_009.pdf ID файлу: EF-100000005865 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Univ	33 Джерело	0.45%
Швець дипломна робота без літ ID файлу: 1015673319 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Univ	77 Джерело	0.18%
Черелюк.Е (2) ID файлу: 1011455780 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	61 Джерело	0.13%
hist_2019_122 ID файлу: 1000092572 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	14 Джерело	0.12%
Попович Богдана ID файлу: 1011255209 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Univer	35 Джерело	0.11%
educ_2019_140 ID файлу: 1000066382 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	48 Джерело	0.09%
Снаговська ID файлу: 1015114387 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	2 Джерело	0.09%
hist_2017_018.pdf ID файлу: EF-100000005873 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Univ	10 Джерело	0.08%
робота 2.0.внесено правки 16.11 ID файлу: 1015606849 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National U..		0.08%
frob_2017_010.pdf ID файлу: EF-100000002760 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Uni	25 Джерело	0.08%
educ_2017_155.pdf ID файлу: EF-100000001877 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Uni	13 Джерело	0.07%
econ_2017_039.pdf ID файлу: EF-100000002469 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Uni	19 Джерело	0.04%
hist_2019_077.pdf ID файлу: EF-100000009007 Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Univ	8 Джерело	0.04%
Студентська робота ID файлу: 9737871 Навчальний заклад: Taras Shevchenko National University of Kyi	2 Джерело	0.04%
Студентська робота ID файлу: 1000097383 Навчальний заклад: Tavria State Agrotechnological Universit	30 Джерело	0.04%

educ_2017_175.pdf	ID файлу: EF-100000001905	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Un	18 Джерело	0.04%
econ_2017_130.pdf	ID файлу: EF-100000002554	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Un	17 Джерело	0.04%
educ_2022_125.pdf	ID файлу: EF-100000247997	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Un	55 Джерело	0.04%
Студентська робота	ID файлу: 1006336673	Навчальний заклад: V.I. Vernadsky Taurida National University		0.04%
Студентська робота	ID файлу: 1005402023	Навчальний заклад: National University Ostroh Academy		0.04%